

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 16 • પ્રકરણ : 10 • સળંગ અંક : 190

26 જાન્યુઆરી 2011

ડિજિટલ અવતાર - દસ

ગુજરાતની એકતા

• રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા

'All nations dream – some more than others; while some are more ready than others to follow their dreams in to action.'

– F. S. Oliver – Ordeal by Battle.

ગુજરાતીઓને પણ સ્વપ્નાં આવે અને સ્વપ્ન સાચું કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એવા ઉદ્દેશથી આજના વિષયનું આપ સૌની સંમુખ નિરૂપણ કરું છું.

ગુજરાત એટલે માત્ર ભૂગોળની સીમાઓમાં આવેલી જમીન માત્ર નહીં, એ જમીન પર વસતા લોકોનો સમૂહ માત્ર નહીં પણ એ સર્વની સાથે જોડો ગુજરાતી કહેવાય છે તેમાંના પ્રત્યેક અને તેમના સમગ્ર સમુદાયમાં નિવસતું ચેતન એ ગુજરાત છે. ગુજરાતીઓ ગુજરાતને ચાહે છે અને ગુજરાત ગુજરાતીઓને ચલાય છે. વર્તમાન ગુજરાતીઓનું જ ગુજરાત નથી પણ અતીત અને ભવિષ્ય ગુજરાતીઓનું પણ ગુજરાત છે. આ ગુજરાતમાં એકતા છે? હોય તો કેવી છે? ન હોય તો કેવી રીતે આવે? એકતા શા માટે જોઈએ છે? ગૌરવ માટે? એકતાથી કેવું ગૌરવ પ્રગટે? આવા આવા પ્રશ્નો મારા દિલમાં ઊઠે છે. એમના સંબંધમાં જ કાંઈ મને સૂઝ્યું છે તે આપને નિવેદન કરી આપની ચર્ચાથી અધિક પ્રકાશ મેળવવાની આશા રાખું છું.

પહેલાં ગુજરાતના સ્થૂલ દેહની વાત કરીશ. ભારતવર્ષના પશ્ચિમસ્થ પ્રદેશના એક ભાગને ગુજરાત કહેવામાં આવે છે એ આપને સૌને વિદિત છે. એનું ક્ષેત્રફળ 65,589 ચોરસ માઈલ છે. એની વસતિ 98,22,151થી સહેજ વધારે છે. ગુજરાત બહાર ગુજરાતીઓ કેટલા છે તેમની સંખ્યા જાણી શક્યો નથી માટે દિલગીર છું.

ક્ષેત્રફળ 65,589 માઈલ છે. તેમાં બ્રિટિશ ગુજરાત 10,143 અને દેશી રાજ્યોવાળું ગુજરાત 55,244 અને ફિરંગી ગુજરાત 202 માઈલ છે. આમ રાજ્યવહીવટની એકતા નથી. બ્રિટિશ ગુજરાત એક સ્થળે અને એક જથ્થે નથી પણ છૂટુંછવાયું છે. દેશી રાજ્યોમાં કચ્છ (7,616 માઈલ) અને વડોદરા (8,182 માઈલ), કાઠિયાવાડ (20,882 માઈલ) અને ખંડસ્થ ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો (18,564 માઈલ) છે. એમાં પહેલાં બે ભાદ કરો તો પાછલા બે નાનામોટા ભાગોનો સુમાર નથી. રાજ્યવહીવટની જ્યાં જુઓ ત્યાં દીવાલો ચણાવેલી છે. આજની નથી ચણાવેલી પણ સૈકાઓથી. તેનો વારસો કેવો ભોગવીએ છીએ તેનું વર્ણન હવે પછી કરવાનો છું.

ઝીણી નજરે જોતાં ભૂગોળની એકતા પણ નથી. દ્વીપકલ્પસ્થ અને ખંડસ્થ ગુજરાતમાં ફેર છે. કચ્છકાઠિયાવાડ અને 'ગુજરાત'ની જમીનમાં, ને હવાપાણીમાં ફેર છે. તેથી વસ્તીના સ્વભાવમાં ફેર છે. કચ્છકાઠિયાવાડમાં જે

રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા

જન્મ : ૨૫.૧૦.૧૮૮૧

મરણ : ૦૪.૦૬.૧૯૧૭

શરીરબળ, સાહસિકતા છે તે 'ગુજરાત'માં નથી. 'ગુજરાત'માં જે ઉદ્યોગશીલતા છે તે કચ્છકાઠિયાવાડમાં નથી.

ગુજરાતમાં સામાજિક એકતા નથી. કહેવાય છે કે ગુજરાતના જેટલી નાતો ક્યાંયે નથી. રાજ્યવ્યવસ્થાની અંધાધૂંધી, જનમાલની બિનસલામતી, નાનાંમોટાં રાજ્યો, ગુજરાત બહારથી અવારનવાર પરદેશીઓના નિવાસ માટે થતાં આગમન વગેરે કારણોને લીધે નાતોની પેટાનાતો, પેટાનાતોની પણ પેટાનાતો, તડ વગેરે પડી ગયાં છે. નાગર શ્રીમાળીનું ન ખાય અને શ્રીમાળી નાગરનું ન ખાય, વાણિયો પાટીદારનું ન ખાય અને પાટીદાર વાણિયાનું ન ખાય એવા ખાવા-પીવાના ભેદ અને ઝાલાવાડના ઔદિચ સુરતના ઔદિચને કન્યા ન આપે અને ભરૂચના બ્રહ્મક્ષત્રિય લીંબડીના બ્રહ્મક્ષત્રિયને કન્યા ન આપે; ઈડરના નાગરવાણિયા પુણાના નાગરવાણિયાને કન્યા ન આપે. રાજ્યોની દીવાલોથી સમાજમાં પણ દીવાલો ચણાઈ છે. એમને તોડવા વિક્રમ અને પંચદંડ જાગશે ત્યારે ખરા, પણ અન્યારે ગૂંચવે એવી અનેકતા છે.

ગુજરાતના ભાગ્યમાં ધર્મની એકતા પણ નથી. જેઠસલેમના મંદિરથી આખું પેલેસ્ટાઈન એક હતું, આખી હિબ્રુ પ્રજા એક હતી એવું દ્વારકા, પ્રભાસ, સિદ્ધપુર કે ડાકોરથી ગુજરાત એક નથી. હિન્દુઓમાં વિવિધ મતમતાંતર, જૈનોમાં પણ ત્રણ ફીરકા, મુસલમાનોમાં ભેદપ્રભેદ, ખ્રિસ્તીઓમાં 'મિશન'ભેદ, પારસીઓમાં ભેદ નથી એટલું એમનું સૌભાગ્ય છે. કેટલા બધા ધર્મો ગુજરાતમાં ભેગા થયા છે ?

આ લેખ ૧૯૧૬ના અરસામાં લખાયો હોય, તેમ લેખમાંની વિગતો પરથી તારવી શકાય છે. આશરે સૈકા પરનો આ લેખ, આજે પણ, અનેક કારણે નિરાંતવા વાગોળવા સમ છે. હા, રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. ભારત સ્વતંત્ર બન્યું છે, તેમ ગુજરાતનું પોતાનું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં છે. લેખમાંના આંકડા છો વાસી રહ્યા, પણ તેમાં આપેલી વિચાર માટેની સામગ્રી, જાણે કે, આજે ય તેટલી તાજ અને મહત્વની રહે છે. ચાલો, ઉઘડતા વરસે, ગુજરાતની એકતા સ્થાપિત કરવાના ઉપક્રમને સારુ યાહોમ કરીએ અને ફતેહ મેળવીએ.

- તંત્રી

ગુજરાતમાં નથી ધર્મની એકતા, નથી સમાજની એકતા, નથી રાજ્યદ્વારી એકતા કે નથી ભૌગોલિક એકતા તો પછી એકતાનો પ્રશ્ન શા માટે ચર્ચવો? એનો ઉત્તર સૂચવતાં પહેલાં એકતાની આવશ્યકતા વિશે દિગ્દર્શન કરીશ. હવે સૂર્યપ્રકાશ જેવી પ્રકટ વાત છે કે બ્રિટિશ અમલ, અંગ્રેજ શિક્ષણ અને યુરોપીય સાહિત્યના સમાગમથી પુરાણ ભારતવર્ષમાં જાગૃતિ આવી છે. એણે કાંઈ કાંઈ ઊજળા મનોસ્થો ઘડવા માંડ્યા છે. પોતાના ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ માટે એણે નાના પ્રકારે સંચલન કરવા માંડ્યું છે. એ પ્રવૃત્તિમાં એકમને, એક હૃદયે, એક સંકલ્પે, એક નિશ્ચયે, એક બળે ભારતવર્ષના સર્વે ભાગવિભાગ સામેલ થાય તો સંચલનમાં વેગ આવશે. સાધ્ય પ્રતિનું પ્રયાણ સુકર અને ઉત્સાહપ્રદ નીવડશે – માર્ગમાં કંટકોથી થતા ત્રણ ઓછા સાલશે અને સંકટમાં સૌ એક હોવાથી યંત્રણા અને મુંઝવણ ઓછાં પીડશે. આમ એક થવા માટે ભારતવર્ષના ભાગવિભાગોમાં એકતા કરવાની જરૂર છે. અનેક ઝરણાંનાં વહેણીયાં થાય છે, અનેક વહેણીયાંની

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY,
Middlsex HA0 2JZ [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

નાની નદીઓ થાય છે અને અનેક નાની નદીઓની મોટી નદી થાય છે. વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે બધી પૃથ્વી તે ઝીલે છે અને જલને પોતાના અંતરમાં ભરે છે. પછી તેમાંથી બહાર કાઢી પોતાની જાતને મનોહર અને ઉપયોગી બનાવે છે. આપણા ભારતવર્ષમાં જે નવું ચેતન વરસે છે તે દેશના પ્રત્યેક ભાગમાં ઝીલાય, અંતરમાં ભરાય અને તેમાંથી ઝરાણાં, વહેણીયાં અને નદી રૂપે વહી દેશને ફળદ્રુપ કરે તો જ ચેતન વરસ્યું કામનું. બાકી એક સ્થળે મજનો પાક થાય અને બીજે ધ્વંસક દુકાળ રહે, એ શોચનીય સ્થિતિ કહેવાય. શરીરમાં કોઈ પણ અંગ રોગવાળું હોય તો આખું શરીર આરોગ્ય કે કૌવતવાળું ન રહે. ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષ માટે ગુજરાતમાં આરોગ્ય અને કૌવત આણવાનું છે. ગુજરાતમાં રોગ હોય તે દૂર કરવાના છે. હવે સ્પષ્ટ થશે કે શા માટે ભેદપ્રભેદની દીવાલો તોડવાની જરૂર છે.

એકતાની સાધનાનો વિચાર કરતી વખતે આપણા ભારતવર્ષના અતીત ઈતિહાસ અને યુરોપના ઈતિહાસમાંથી માર્ગદર્શક જે ઉપાયો મળે તેનો પણ વિચાર કરીશું.

એક દેશમાં વસતી પ્રજામાં ઐક્ય ઉદ્ભવે અને સ્વાલાંબનથી પોતાની પ્રગતિ તે સાધતી હોય ત્યારે તે પ્રજા મટી રાષ્ટ્ર (nation) બને છે. રાષ્ટ્રની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા અને નિભાવી રાખવા યુરોપનો ઈતિહાસ કેટલાંક સાધનો સૂચવે છે. ગુજરાતના વર્તમાન જીવનમાં એમાંનાં કેટલાં સાધનો હયાત છે, કેટલાં પ્રયાસથી ઊપજવી શકાય એમ છે અને કેટલાંની જરૂર પડે એમ નથી, તેમનો વિચાર કરીએ.

પ્રજા એક જાતિના (race) હોય, એક દેશમાં વસતી હોય, એક ધર્મ પાળતી હોય, એક ભાષા બોલતી હોય, એક જ જાતના સમાજમાં સંઘટિત હોય, એક જ રાજ્યછત્ર નીચે હોય, એક જાતના સાહિત્ય અને કલાના પ્રભાવ નીચે હોય, એક સંકલનવાળા ઈતિહાસસ્થ પરાક્રમથી ઉદ્ભવેલા હોય, એક પ્રકારના વેપારઉદ્યોગમાં મશગુલ હોય, 'અમારો દેશ' ફલાણો અને તેમાં વસનારા અમે ફલાણા - અમારે લીધે દેશનાં શ્રેય, કીર્તિ, ઉત્કર્ષ, પ્રભાવ અને દેશને માટે અમારાં શ્રમ, અભ્યાસ, સંપત્રતા, ત્યાગ, સાહસ, સામર્થ્ય એવી અનુપમ નીતિની ભાવનાથી ભરેલી હોય તો તે પ્રજા રાષ્ટ્ર થાય છે. ઈતિહાસ કહે છે કે આ સર્વ સ્થિતિ હોય ત્યાં જ રાષ્ટ્ર હોય એવું કાંઈ નથી. એમાંની સ્થિતિ પ્રબળ હોય તો બસ છે. બીજી સ્થિતિઓ એકમાંથી આવી રહે છે અને કદાચ ન આવે તો નુકસાન થતું નથી.

ગુજરાતની વસ્તી એક જાતિની છે? નથી. જે શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક શોધખોળ અત્યાર લગી થઈ છે તે પરથી એ સિદ્ધ થયું છે. ઊંચાઈ, બાંધો (પાતળો કે જાડો), રંગ (ચામડી, વાળ અને આંખનો), મોં અને ખોપરીનો આકાર, નાકનો ઘાટ, વાળની કુમાશ વગેરે સરખાં હોય તો માણસો એક જાતિના ગણાય છે અને ફેર હોય તો ભિન્ન જાતિનાં. અનેક જાતિનો વસવાટ થાય તો અરસપરસના લગ્નસંબંધથી આ બાબતોમાં ફેર પડી જાય છે. ઘણી વેળાએ દેશની આબોહવા અને લોકોની

રહેણીકરણથી પણ ફેર પડી જાય છે. ગુજરાતમાં એવું થતું જોવામાં આવે છે. ઘણા પરદેશીઓ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા છે અને ગુજરાતીઓ જેવા થયા છે. ગુજરાતીઓ ઘણા પરદેશમાં જઈ વસ્યા છે અને પરદેશી જેવા થઈ ગયા છે (કાશીમાં, પુણામાં, મદ્રાસમાં વ.). અલબત્ત બંને જાતિમાં કેટલું સામ્ય હોય તો આવા ફેરફાર જલદી થાય છે અને ભેદ જતા રહે છે. આજ લગભગ ભારતમાં વસતી પારસીઓ ગુજરાતમાં વસે છે છતાં ગુજરાતીઓ નથી થયા અને એમની પૂર્વે આશરે પાંચસો વર્ષ ઉપર આવેલા મગ લોકો આજે તદ્દન હિન્દુ થઈ ગયા છે. આનું મોટું કારણ એ છે કે જ્યારે મગ આવ્યા ત્યારે હિન્દુ સમાજમાં પરદેશીઓને સ્થાન મળતું હતું પણ પારસીઓ આવ્યા ત્યારે તે રિવાજ તદ્દન બંધ પડ્યો હતો. સાથે બીજી મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પારસીઓ મુસલમાનોથી પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. આમ છતાં પણ જાતિની વિવિધતા રાષ્ટ્રીય એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતી નથી એવો આ જમાનામાં ઘણા દેશોનો અનુભવ છે. ઘણી વાર ધર્મ, સંસ્કારિતા, આબોહવા, લગ્નસંબંધ વગેરેને લીધે એ વિવિધતા ઓગળી જાય છે. ગુજરાતમાં જેટલી બ્રાહ્મણોની નાતો છે તેમને માનવશાસ્ત્ર (anthropology)ની દૃષ્ટિએ તપાસવામાં આવે તો જાતિની ભિન્નતા પુષ્કળ જણાશે છતાં દરેક બ્રાહ્મણ યુસ્ત, કર્મકાંડી હિન્દુ નથી એમ કોણ કહેશે? બેલજ્યમમાં બે જુદી જાતિઓ વસે છે છતાં દેશ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે એકરાગ છે.

ગુજરાત એક દેશ છે છતાં સર્વે ગુજરાતીઓના દિલમાં હજુ તે એ સ્થાન પામી શક્યો નથી. ગુજરાતીઓ એટલે જેમની જન્મભાષા ગુજરાતી છે તેઓ કચ્છમાં, કાઠિયાવાડમાં, ગુજરાતમાં અને લાટમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, છતાં કચ્છીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી, કાઠિયાવાડીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી, સુરતી ભરૂચીઓ પોતાને ગુજરાતી ગણતા નથી. ગુજરાત એટલે આબુથી મહી લગીનો અને ધોળકાથી ગોધરા લગીનો દેશ. એક વખતે વાત સાચી હતી પણ હવે ભાષાને ધોરણ તરીકે લેખી આપણે આપણું રાષ્ટ્ર કરવું હોય તો એ ભેદ કાઢી નાંખવા જોઈએ અને ગુજરાતીઓ છીએ એવી પ્રતીતિ સોને થવી જોઈએ. કરાંચીમાં ગુજરાતીઓ કચ્છીઓ તરીકે ઓળખાય છે. મુંબઈ ઈલાકા બહાર નાત પ્રમાણે ઓળખાય છે. દક્ષિણી, બંગાળી કે પંજાબી પેઠે ગુજરાતીઓ તરીકે નહીં. આનાં બે કારણો છે; રાજ્યદ્વારી પ્રતિષ્ઠા એ લોકોએ મેળવી છે તે આપણે નથી મેળવી અને એમનામાં પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રભાવના જેવી જાગૃત છે તેવી આપણામાં નથી. બીજા પ્રાન્તોની સાથે આપણે મોભાથી સામેલ થઈ ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો ગુજરાત માટેની લાગણી પોપવાની ઘણી જ અગત્ય છે. જેમને દેશ નથી, દેશ માટે લાગણી નથી, તેમનામાં રાષ્ટ્રવ નથી. આ લાગણી કેળવવામાં અત્યારે બે મોટાં સાધનો ઉપસ્થિત થયાં છે. કોલેજોમાં

જુદા જુદા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળે છે ત્યારે ભિન્નતા એકતાનું રૂપ લે છે. પરદેશમાં વેપારરોજગાર માટે એકઠા થાય છે ત્યારે પણ આવો ભાવ ઊપજે છે. આ સિવાય એ ભાવના જાગૃત કરી પોષવા માટે વિચારપૂર્વક ડિલચાલ થવી જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદ એવી એક ડિલચાલ છે પણ હજુ તે ગુજરાતમાં સર્વત્ર ફરી વળી નથી. કેળવણી પરિષદની નવી ડિલચાલ ઓકટોબરમાં અમદાવાદમાં શરૂ થવાની છે. જુદી જુદી નાતોની પરિષદો ગુજરાતનું એક પ્રગટાવે છે. આમ હજુ ઘણું કરવાની જરૂર છે. હજુ ઘણી જાતજાતની પરિષદો, સાહિત્યસભાઓ, ગુર્જરસભાઓ, સેવામંડળો અને કેળવણીમંડળો જેવી ઘણી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી જવલંત લાગણી પ્રદીપ્ત થવી જોઈએ.

ગુજરાતમાં જેટલા જુદા ધર્મો છે એટલા કોઈ સ્થળે નહીં હોય. દુનિયાના સર્વે મોટા ધર્મો – બૌદ્ધ ધર્મ સિવાય – ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. હિન્દુ, જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી. આમ ધર્મની એકતા નથી. એક કાળ એવો હતો કે ધર્મની એકતા હોય તો જ રાષ્ટ્રનું ચેતન જળવાનું અને પોષાનું. પણ હવે રાષ્ટ્રભાવના પોષનારાં બીજાં એટલાં બધાં બળો ઉત્પન્ન થતાં જાય છે કે ધર્મની ભિન્નતા અંતરાયરૂપ નીવડતી નથી. ઈંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વસે છે છતાં સ્વદેશ પરની પ્રીતિ બંનેની સરખી છે. બંગાળમાં હિન્દુ અને મુસલમાનો છે. છતાં બંને વચ્ચે સરો એખલાસ છે. પણ ધર્મો પરસ્પરના વિરોધી હોય ત્યારે પંચાતી પડે છે. આપણે ત્યાં છે એવું જ. હિન્દુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પરસ્પરના વિરોધી અને વિધાતક છે. જૈન અને પારસી ધર્મ હિન્દુ જેવા એકમાર્ગી છે, તેમની સાથેનો ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધ પણ જેવો તેવો નથી. સત્યનું મૂલ સ્થાન ઈશ્વર હોવાથી વિરોધો શમાવનાર પ્રયત્નોની પ્રેરણા પણ ત્યાંથી આવે છે. હિન્દુ અને જૈન ધર્મનો, હિન્દુ અને ઈસ્લામનો, હિન્દુ, ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તીનો, હિન્દુ, જૈન, પારસી, ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોનો એકરાગ અને એકમેળ કરવા પ્રયત્નો થયા હતા અને થતા જાય છે. અકબર અને કબીર રામમોહનરાય અને કેશવચંદ્રસેન, દયાનંદ સરસ્વતી, રાજચંદ્ર, મેડમ બ્લાવટ્સ્કી અને મિસિસ બેસંટે એ ઉદ્દેશ સાધવા કરેલા પ્રયત્નો મશહૂર છે. આ ઉપરાંત દેશ માટેનો પ્રેમ, સરખી કેળવણી અને તેમાંથી જન્મતી સરખી સંસ્કારિતા, એક ભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય, એકરાજ્યવ્યવસ્થા, સરખી આર્થિક વ્યવસ્થા ધર્મોના વિરોધો શાંત પમાડી દે છે.

આ ધર્મો ધારે તો ગુજરાતની એકતા એમના વિરોધો છતાં સાધી શકે. દરેક ધર્મના સેવકો ગુજરાતમાં ઇત્તરભિન્ન વેરાયેલા હોય છે. ધર્મને લીધે એમના મેળાવડા, ઉત્સવો વગેરે થાય ત્યારે સ્થળે સ્થળેથી એકત્ર થઈ હરિભજન કરતી વખતે અમે ગુજરાતીઓ છીએ એવી ભાવના ધારે તો કેળવી શકે. શંકરજ્યંતી સ્થળે સ્થળે ઊજવાય ત્યારે માત્ર અદ્વૈતવાદનું સમર્થન થાય કે બ્રાહ્મણોની એકતા અનુભવાય એમ નહીં પણ સાથે ગુજરાતની અને ગુજરાતીઓની એકતા પણ અનુભવાય. આવું જ વૈષ્ણવ અને જૈન અને આર્ય સમાજની પરિષદોના સંબંધમાં બની શકે. ધર્મનાં મંદિરો બંધાય ત્યારે માત્ર ધાર્મિક લાગણીનો આવિર્ભાવ થાય એટલું જ નહીં પરંતુ સાથે ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય ચેતન પ્રગટ કરવું જોઈએ. સ્થાપત્યની કલા તેની છાપથી અંકિત હોવી જોઈએ. મંદિરોની કિયાઓ (ડાકોરનું મંદિર ગુજરાતીઓની લક્ષ્મી અને ભક્તિના પ્રમાણમાં ભવ્ય નથી; ત્યાં થતી કિયાઓમાં સૌંદર્ય, પ્રતાપ, રહસ્ય નથી એ ગુજરાતીઓને ઓછું લક્ષ્ણસ્પષ્ટ છે ?) અને સદાપ્રતો ગુજરાતને જેબ આપે, ગૌરવ વધારે, સુખી કરે, બળ આપે એવાં થવાં જોઈએ. કોઈ મંદિરથી કે ધાર્મિક કિયાઓથી ગુજરાતીઓને પોતાના અથવા પરદેશમાં શરમાવું પડે તો ગુજરાતને લાંછન લાગે માટે એવી વસ્તુઓ ફેરવવી જોઈએ.

ધર્મોમાં અવારનવાર સંમાર્જન થતું રહે – ચડેલા મળ ઉતારી નાંખવામાં આવે અને ચેતનપ્રદ સ્વચ્છતા અને કૌવત લાવવામાં આવે તો આ પ્રજાનું કલ્યાણ થાય છે. અસંમાર્જિત ધર્મથી માણસની બુદ્ધિ અને હૃદય ગુલામ થઈ જાય છે. જે દેશના માણસોનાં બુદ્ધિ હૃદય ગુલામ હોય તેમનો ઉત્કર્ષ સંભવતો નથી અને તેમના ધર્મનો પણ ડરાસ થાય છે. આ સંસારમાંથી, મોક્ષ અપાવવો,

સ્વર્ગ અપાવવું એ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે તો આ સંસારનાં જ બંધનો એનાથી વધારે દૃઢ ન થવાં જોઈએ. બુદ્ધિ અને હૃદય સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામતાં રહે તો ધર્મને, દેશને, રાષ્ટ્રને સૌને લાભ છે. આપણે ત્યાં ઘણી જ આછી આછી રીતે ધર્મમાં વળી ગયેલાં બંધનો છૂટતાં જાય છે. જ્યારે તે જલદી છૂટશે, લોકોનાં બુદ્ધિ અને હૃદય ખરેખરી મુક્તિ અનુભવશે ત્યારે ધર્મનો ખરો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે. ધર્મોની વચ્ચે રહેલી આકસ્મિક ભિન્નતા દૂર થશે અને એકરાષ્ટ્ર તરીકે સંઘમાં હરિસેવા કરીશું. પ્રભુની સેવામાં ભેદભાવ ભૂલી જઈશું; એક અનુભવશું અને એકથી મળતા સામર્થ્યથી સુખી થઈશું. આપણા દેશબંધુઓ સાથે ચેતનમય સમાગમમાં આવવાથી એકબીજાની શક્તિ ખીલશે અને ઉત્તમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા આત્માની વાંછનાઓ પ્રગટ થશે. વીર, પુણ્યશાળી, પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીપુરુષો અને પરાક્રમ, ભક્તિ, પ્રતિભા, સેવાનાં યશોગાન ગવાશે એટલું જ નહીં પણ એમને પ્રેરણા કરનાર ભાવનાઓની પૂજા થશે. પરિણામે રાષ્ટ્રના સમગ્ર જીવનમાં એ ભાવનાઓ ઓતપ્રોત ભળી જશે. રાષ્ટ્રનો આત્મા ખીલશે અને એક જમાનાની ભાવના, એક જમાનાનાં સ્વપ્નાં બીજા જમાનામાં કૃત્યો રૂપે પ્રગટ થશે.

ધર્મની સાથે સંકલિત પ્રશ્ન સત્યાન્વેષણ અને સત્યપ્રાપ્તિનો છે; પણ તેનો વિચાર હાલ મુલતવી રાખી આગળ ઉપર કહીશું.

ધર્મને જવલંત રાખવા અમુક વર્ગ નિયત હોય છે. કાળે જતાં તે વર્ગ બંધી સત્તા પોતાને આધીન કરી બેસે છે. પોતે અધર્મી થઈ સમગ્ર સમાજને ધર્મહીન કરી નાખે છે. સાચી એકતા લાવી લાભ મેળવવો હોય તો આવી બ્રાહ્મણાદિની સત્તા તોડી ધર્મનો ઉદ્દેશ સાચવી શકે એવા વર્ગને તે સત્તા સુપ્રત કરવી પડશે. બ્રાહ્મણોએ એક કાળે હિન્દુસમાજને એક – અખંડ બનાવ્યો હતો. આજે ધારે તો હજુ તે જ કર્તવ્ય કરી શકે એમ છે. એમનામાં બુદ્ધિ છે. મોટાં કાર્યો માટે આવશ્યક નિષ્ઠા, ત્યાગ, દૂરંદેશી છે. પણ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, ગોરજીઓ, દસ્તૂરો, મુદ્દાઓ, પાટરીઓમાં એ યોગ્યતા છે, એ લાગણી છે?

આપણો સમાજ ઇત્તરભિન્ન અને અલગ લાગે છે છતાં તેનાં અંતરમાં એકતા છે – અલબત્ત પારસીઓ અને પરદેશી મુસલમાનોને બાદ કરો તો બાકીના હિન્દુઓમાંથી પરધર્મોમાં ગયેલા છે. એટલે મૂળનું હિન્દુપણું એમનામાંથી નાબૂદ થયું નથી. હજુ સામાજિક રીતરિવાજો હિન્દુઓના તેઓ પાળે છે – પારસીઓમાં પણ ઘણા એવા રીતરિવાજોનો પ્રવેશ છે. અને ખ્રિસ્તીઓ યુરોપીયનથી તદ્દન છૂટા રહે તો એમનામાં પણ પ્રવેશ પામે. સૌનો સાથે વસવાટ છે. હિન્દુઓની સંખ્યા વધારે છે; તેમનો ઈતિહાસ પુરાણ છે; પોતાના જમાનાને અનુકૂળ તેમની સમાજવ્યવસ્થા બહુ નિપુણતાથી કરાયેલી હતી અને તેમની બુદ્ધિ એકપક્ષી નહીં; પણ સર્વગ્રાહી ઘડાયેલી હોવાથી હિન્દુઓનો પ્રભાવ બીજા સૌ ઉપર પડ્યો છે અને હજુ પડ્યા કરશે. માત્ર હિન્દુઓને નવા જમાનાને અનુકૂળ પોતાનું જીવન ઘડવું પડશે. સમુદ્ર પર પરપોટા ઊઠે તેમ આપણા સમાજમાં ગતિ આવી છે. ઉદ્ધારના પ્રશ્નો ચર્ચાવા માંડ્યા છે, તેમનાં નિરાકરણો સૂઝે છે તેમ અમલ પણ થવા લાગ્યો છે. જુદી જુદી નાતોની પરિષદ મળે છે. નાતથી ગુજરાતની એકતા સધાતી હતી. કચ્છની જૈન કન્યા સુરતમાં પસળી શકે, ઈડરનો બ્રાહ્મણ દમણના બ્રાહ્મણની કન્યાને વરી શકે તો ગુજરાત એક છે એવું લાગતું એ ખરું પણ જુદી જુદી નાતોની નિરાળી નિરાળી પરિષદો ભરાવાથી અલગપણાની અને તેથી સંદેહ, તિરસ્કારની લાગણી જન્મવાની દહેશત જબરી છે. સમર્થ નિર્મળ સ્પર્ધાને સ્થાને અસૂયા અને શત્રુતા વધવાનો ભય રહે છે. છતાં ભયકારક એ ડિલચાલોથી શ્રીમંત નાતોની ખાસ નિશાળો, ‘બોડિંગો’, વિદ્યોત્તેજક ફૂંડો, વનિતાવિશ્રામો, મહિલામંડળો વગેરે સ્થપાય તેથી નુકસાન નથી. એથી દેશના થરેથરમાં, ખૂણેખૂણામાં ચેતન પ્રસરશે. હયાત સંસ્થાઓ દ્વારા એ ચેતનનું પ્રસારણ સત્વર થશે. અલબત્ત બે બાબતો સાથે ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. ચેતન, ઉત્કર્ષ પોતાને માટે કે પોતાની નાત માટે નથી પણ ગુજરાત માટે છે અને ચેતનવંતો ગુજરાત ભારતવર્ષ માટે છે. આ નવી ડિલચાલો અને સંસ્થાઓમાં આ ભાવના નથી એ શોક અને સંતાપની કથા છે. પણ હજુ શરૂઆત છે. સૈકાઓની ઘોર નિદ્રામાંથી હિન્દુસમાજ સળવળે છે. આ રાષ્ટ્રપરાક્રમ્ય પ્રવૃત્તિઓને રાષ્ટ્રાભિમુખ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉદ્ભવી છે.

નાતોનાં ચોપાનિયાં એક ધોરણ પર ચલાવવા જ્ઞાતિપત્રતંત્રી સંમેલન બે વર્ષ થયાં મળે છે. જ્ઞાતિમંડળોનો સમગ્ર મેળાવડો કરી જ્ઞાતિઓની દૃષ્ટિમર્યાદા અંતિમ સાધ્ય પ્રત્યે લઈ જવા આ સાલ અમદાવાદમાં શરૂઆત થઈ છે. બોર્ડિંગો વધતી જાય છે એટલે તે સર્વેને સાંકળી, નિશાળ અને તેમનો સંબંધ નિકટ કરી વિદ્યાપ્રામિની સાથે વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય બાંધી શકાય એવી સંસ્થા તેમાંથી ઉપજવવાનો વિચાર ભાવનગરમાં જન્મ પામ્યો છે. નાતો દેશનું અંગ છે અને દેશની ઉન્નતિ માટે તેમની ઉન્નતિ છે; દેશમાં વસતી બીજી નાતોની ઉન્નતિ પણ દેશની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે અને તે નાતોને સહાયની જરૂર હોય તો આપવાની ફરજ છે, અને નાતની ઉન્નતિની સાથે દેશની ઉન્નતિ અને ગૌરવ વધારે એવી સંસ્થા સ્થાપવામાં પણ નાતોએ લક્ષ આપવું પડશે. એક નાત ચાર ઠેકાણે બોર્ડિંગો કાઢે તો ગુજરાતમાં એક કોલેજ કે પ્રયોગશાળા કે સંગ્રહસ્થાન તેણે સ્થાપવું જોઈએ. જૈન, લોહાણા, ભાટીયા, કપોળ જેવી ધનાઢ્ય કોમો આ બાબતમાં પછાત રહી છે એ દેશપ્રેમની ન્યૂનતાને લીધે છે.

એક મત એવો છે કે નાતોનું આવી બન્યું છે. નાતો તૂટશે ત્યારે શી સ્થિતિ થશે? યુરોપમાં ધનથી અને સત્તાથી જેવા વર્ગો બંધાયા છે તેવા વર્ગો થશે? અથવા ભૂતકાળની ભાવના સજીવન થઈ ચાર વર્ણ થશે? અથવા નાની નાની નાતો ભિંગી થઈ સમગ્ર હિંદમાં તેમની મોટી નાત થશે? આખા હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણોની એક નાત, આખા હિન્દુસ્તાનના કણબીઓની એક નાત વગેરે જે થવાનું હોય તે થાઓ. ભવિષ્યના ભીતરમાં જેવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી. પણ પ્રાંતિક રાષ્ટ્રભાવના ઉચિત અને આવશ્યક હોય તો પ્રાંત બહારની નાતો સાથે સેળભેળ થવા કરતાં પોતાના જ પ્રાંતમાં સરખા સંસ્કાર, સરખા આચારવિચાર, સરખી કેળવણી વગેરે વાળી જે જે નાતો હોય તે એકત્ર થાય તો પ્રાંતને વિશેષ લાભ થશે.

નાતો પર પ્રહાર કરવા કરતાં રાષ્ટ્રજીવનના પોપણ માટે એટલી બધી સંસ્થાઓ અને હિલચાલો ઊભી કરવી કે નાતોના ભિદપ્રભિદ એમની મેળે નાશ પામે.

સંસારનું બીજ ગૂઢ છે. જ્યાં ગૂઢ નથી ત્યાં પ્રજા નથી, પ્રજા નથી ત્યાં રાષ્ટ્ર નથી. ગુજરાતના ગૌરવ વિશે જે જે કલ્પના, જે જે સ્વપ્નાં આવે તેમનો સત્કાર ગુજરાતનાં ગૃહોમાં થાય ત્યારે જ તેમને સિદ્ધ થવાનો અવસર મળશે. જ્યાં લગી ગુજરાતની સુંદરીઓ રાષ્ટ્રજીવનમાં રસ લેશે નહીં, તેમાં નિમગ્ન થશે નહીં ત્યાં લગી આપણા સર્વે પ્રયત્નો અપૂર્ણ છે. સુંદરીઓ લગ્નસંબંધથી ગુજરાતની ભૌગોલિક એકતા સાધી શકશે. પોતાનાં સંતાનોની કેળવણીથી નવો જમાનો વહેલો લાવી શકશે. માટે આપણા રાષ્ટ્રજીવનનો સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણીનો છે. ગુજરાત

એની પાછળ જેટલું ધન ખર્ચી શકે તેટલું થોડું છે, જેટલો પરિશ્રમ લઈ શકે તેટલો થોડો છે. નાતો હજુ આ દિશામાં બિલકુલ ગતિ નથી કરતી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પોતાની સંતતિના આચાર-વિચાર ઘડવાની, રાષ્ટ્રજીવનની ખીલવણી કરવાની, એમાં આવતા દોષોનું નિવારણ કરવાની અથવા એની ઉન્નત ભાવનાઓની પ્રેરણા કરવાની શક્તિ સ્ત્રીઓ કેળવણીથી જ મેળવી શકશે. મુંબઈ, સુરત અને અમદાવાદમાં વનિતાવિશ્રામો છે, સુરત અને અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલયો છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણી છે તે બસ નથી. કાઠિયાવાડ જેવા વિશાળ પ્રદેશમાં ભાવનગર, ગોંડલ અને રાજકોટની કન્યા હાઈસ્કૂલો ગોકળગાય કરતાં ધીમે પગલે ચાલે છે. કચ્છ તો હજુ ક્યાંનું ક્યાં પાછળ છે. આ સર્વ સ્થળે સતત અને આગ્રહી પ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. વડોદરા સિવાયના ગુજરાતમાં 943 કન્યાઓ અંગ્રેજી શીખતી હતી અને 40,708 કન્યાઓ ગુજરાતી શીખતી હતી. છેલ્લી વસતિગણના પ્રમાણે 201 પુરુષને લખતાં આવડતું હોય છે ત્યારે 26 સ્ત્રીઓને લખતાંવાંચતાં આવડતું હોય છે. ગુજરાતમાં 46,87,310 સ્ત્રીઓ હતી, તેમાંથી 89,446ને ગુજરાતી લખતાંવાંચતાં આવડે છે. અને 2,097ને અંગ્રેજી લખતાંવાંચતાં આવડે છે. આ આપણી દશા છે. એક પણ માતા અભણ રહેવી ન જોઈએ. ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થશે તો ગુજરાતની એકતા અને ગૌરવ જિતજેતામાં વધશે.

સુભાગ્યે ગુજરાતમાં એક ભાષાનો વ્યવહાર છે. કચ્છી જુદી છે, છતાં ગુજરાતીનો કચ્છે સ્વીકાર કર્યો છે. હાલારી, સોરઠી, ગોહલવાડી, ઝાલાવાડી, અમદાવાદી, ચરોતરી, સુરતી એવી બોલીઓ છે, પણ કાળે કરીને તેમનો નાશ છે. શિક્ષણમાં, સાહિત્યમાં એક ભાષાનું સ્થાન છે. કોઈ પણ પ્રજાનો ઈતિહાસ અને વર્તમાન સ્થિતિ જાણવાનું માપ તેમની ભાષા છે. ભાષાના વિકાસ ઉપરથી તે પ્રજાની અવધારણશક્તિ, અંતર્દૃષ્ટિ, કલ્પના, અમૂર્તવિચારણા (Abstraction), સામાન્ય વિચારણા (Generalization) વગેરે કેટલાં ખીલ્યાં છે તે જાણાય છે. તે પ્રજાના માનસિક વિકાસનું માપ ભાષા છે. વિચાર, લાગણીઓ, અનુભવો, આલ્લાદ, ભય, સહનતા, પરાક્રમો વગેરે એકથી બીજી મોકલવાની ભાષાની શક્તિને લીધે એક જ દેશમાં સ્થળે સ્થળે વસતા વતનીઓ એકતા અનુભવે છે. એમને એમ લાગે છે કે અમે એક જ વંશના છીએ. પરદેશમાં પોતાની જન્મભાષા ઈતરને મુખે સાંભળી કોને આવો અનુભવ નથી થયો? મનુષ્યોના ચારિત્ર્યના વિકાસમાં અને સંસ્કૃતિની પ્રગતિ કરવામાં ભાષાનો પ્રભાવ જેવો તેવો પડતો નથી. સર્વે પેઢીઓ ભાષાથી સંકલિત થાય છે. ભાષા જે દેશમાં બોલાતી હોય તે દેશમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા વતનીઓનો વારસો ભાષાથી વિદ્યમાન વતનીઓને મળે છે અને તેઓ એવો જ વારસો પોતાના અનુજ્ઞને આપી જાય છે. પૂર્વજોનું ઋણ ચઢે છે અને અનુજ્ઞ આપણે આધારે છે, તેનું ભાન થાય છે. જીવનનો હેતુ આથી ગંભીર બને છે. ભાષા પર મમત્ત્વ જાગે છે. તેનાં સંસ્મરણો, ઈતિહાસ અને ભાગ્યમાં તેઓ તક્ષીન થાય છે. પોતાની જાતિ, પોતાના દેશ, પોતાના રાષ્ટ્ર (Nation) પર તેને પ્રેમ થાય છે અને આખરે આ લાગણી જ્યારે દેશની સ્પષ્ટ અને આગ્રહી ભક્તિમાં જામે છે, ત્યારે સ્વદેશાભિમાન ખરેખરું રોમેરોમમાં, રંગરગમાં નિવસે છે.

બોલીભીઆમાં જર્મન ભાષાને બદલે દેશ જ એક ભાષાનો ઉપયોગ રાજ્યસભા, ન્યાયાલય, ઉપહારગૃહોમાં વગેરે સ્થળે થવાથી પ્રજામાં જાગેલા ચેતનનો દાખલો ઈતિહાસમાં મોજૂદ છે. અંગ્રેજ સરકારે દેશી ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવાથી આપણા ભારતવર્ષના જુદા જુદા વિભાગોમાં થયેલી જાગૃતિ કોને વિદિત નથી? બંગાળી ભાષા બંગાળીઓનું પ્રાણ અને ધન છે. ગુજરાતી છે? હાલમાં ધીમે ધીમે ગુજરાતી ભાષાનું સન્માન વધતું જાય છે તોપણ હજુ એવા ઘણા વિદ્વાન ગુજરાતીઓ છે કે જેઓ ગુજરાતીમાં બોલી શકતા નથી તો પછી લખવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? ઘણા ગુજરાતીઓ મિત્રોને, પિતાઓને, પુત્રોને કાગળ પરભાષામાં લખે છે. નાતના મેળાવડામાં નાતની અભણ સ્ત્રીઓની સમક્ષ, નાતના અલ્પશિક્ષિત બાળકોની સમક્ષ ગુજરાતીમાં નહીં બોલી શકવાથી અંગ્રેજીમાં બોલનારા ગુજરાતીઓ નથી એમ નથી. ગુજરાત કેળવણી પરિષદ, સાહિત્ય પરિષદ આદિનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં રહે છે તે ભવિષ્યના ઊજળા ભાગ્યનાં ચિહ્ન છે.

પણ હજુ ઘણું કરવાનું છે. નિશાળોમાં ગુજરાતી બરાબર શીખવાનું નથી. હાઈસ્કૂલો અને કોલેજમાં બિલકુલ શીખવાનું નથી. ત્યાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રેમ બતાવવો એ ગુનો ગણાય છે. યુનિવર્સિટીમાં હજુ એને સ્થાન નથી. બંગાળીઓ એને મેટ્રિક્યુલેશન અને કોલેજની ઈન્ટર પરીક્ષા સુધી એવિછક સ્થાન અપાવી શક્યા છે. વૈદક જ્ઞાન બંગાળી મારફત અપાવવા મહેનત કરે છે. આપણે ત્યાં એવી વાત છેડી જ શી રીતે શકાય? ગયે વર્ષે લીંબડીમાં કાઠિયાવાડના હેડમાસ્તરોનું સંમેલન રાજ્ય તરફથી થયું હતું. ત્યાં અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાયો હતો. અંગ્રેજી કાચું રહી જાય એવી બીકથી ગુજરાતીનો નિષેધ કરવાનો નિર્ણય થયો હતો. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ગુજરાતી કોલેજ પ્રયોગ તરીકે શરૂ થઈ ને આકસ્મિક કારણોથી એકદમ સફળ ન થઈ, એટલે એ પ્રશ્ન ઘણાં વર્ષો માટે દૂર ખસ્યો.

ગુજરાતી ભાષા જે સ્થિતિમાં છે તેમાંથી ખીલવવામાં આવે તો ગુજરાતની એકતા જલદી થશે અને ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધશે. ભાષા માત્ર

ભાષાના સ્વરૂપમાં રહે ત્યાં લગી શુક્રવાર વળતો નથી. ભાષામાં સાહિત્ય વિપુલ, વિવિધ, ઉદાત્ત અને સમૃદ્ધ હોય તો જ. The Literature of a nation reveals its innermost thoughts, deepest yearnings and highest ideals. (Smith : The soul of Germany p.2.)

શુદ્ધ શોધખોળથી સત્યની પ્રીતિ આવે છે અને જ પ્રજામાં સત્ય પર પ્રીતિ છે, સત્ય પ્રાપ્ત કરવા આગ્રહ, મહેન્ટ, શ્રમ, ત્યાગ, સાધન, બુદ્ધિબળ છે. તે પ્રજાનું કલ્યાણ ઉત્તમ જ હોય છે. ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો દુરાસ ન કરવો પણ જગતના કલ્યાણ અર્થે તે વાપરવી - કલ્યાણ માટે કાર્યમાં મયવું, એવી પ્રજાવિત વાંછના આવા વાતાવરણમાં જાગે છે. કલાવિધાયક કલાની સૃષ્ટિ સુજે છે. એથી એને પરમ આનંદ અને શાંતિ મળે છે. સૌંદર્યની ભક્તિ એની પાસે કલાની સૃષ્ટિ કરાવે છે. દેશવત્સલ દેશજન પરના કલ્યાણ અર્થે વર્તે છે; પોતાના સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ સમભાવ અને આવેશ દેશવત્સલતાને લીધે એનામાં હોય છે, તેથી જોખમ, હાનિ, દુઃખ, વૈભવપરાડમુખતા વગેરે ખેડવાને તૈયાર થાય છે, અને જે નવાં સત્યો, જૂના સત્યોના જે નવા પ્રયોગો તે શોધી જગતને ચરણે ધરે છે તેથી પોતાના દેશનું ગૌરવ વધારે છે. ડૉ. સર સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર અને પ્રો. જગદીશ ચંદ્ર વસુએ ભારતવર્ષનું અને બંગાળનું ગૌરવ વધાર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની એકતાની લાગણીને પોષી છે, સમગ્ર હિન્દુસ્તાન એમને માટે મગરૂર છે અને એઓ અમારા છે એવી લાગણીવાળું છે.

જર્મનીએ વિદ્યા, પંડિતતા, વિજ્ઞાન, શોધખોળ વગેરેને જે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તેથી માત્ર 40 વર્ષમાં તેનો ઉદય થયો હતો. જ્યાં જ્યાં વિપુલ ધન હોય ત્યાં ત્યાં આ સર્વેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, નહીંતર ધનોપાર્જનમાં ભવિષ્ય ભૂલી જવાય છે, વિચાર સૂકાઈ જાય છે અને પ્રગતિ અટકી જાય છે. વળી આ જમાનો જુદો છે. વિજ્ઞાન અજબ ફેરફારો કરી શકે છે. એક શહેર વેપારનું મોટું મથક હોય છતાં આગાડીથી તેનો વેપાર ઘટી બીજા શહેરમાં બીજા શહેરમાં વધી શકે છે. એક મોટું બંદર હોય છતાં આગાડી અને સ્ટીમરથી તેનો વેપાર ઓછો થઈ શકે છે. માટે આકસ્મિક સંજોગોથી જે વેપારઉદ્યોગ એક સ્થળે કે એક જાતના હાથમાં આવ્યા તે નિરંતર ત્યાં જ રહેશે, એનો આ વિજ્ઞાનના યુગમાં ભરોસો નથી. માટે વિદ્વતા અને શોધખોળને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વિદ્વતા દેશને એક બનાવે છે અને ગૌરવ આપાવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડાય છે પણ હજુ ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે. કહેવાય છે કે જીવનમાં જે હોય તે સાહિત્યમાં આવે છે. સાહિત્ય માત્ર જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. એમ હશે, છતાં કહેવું જોઈએ કે આપણા વર્તમાન જીવનનાં ઘણાં સ્વરૂપો હજુ આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત નથી થયાં. સાહિત્યનાં સર્જનને અંગે પ્રજાની બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિકાસ મહત્વનો છે. જેમ બુદ્ધિ વધારે ખીલેલી, પ્રખર, સંસ્કારી તેમ સાહિત્ય પણ એવું જ. આજના જમાનામાં પ્રજામાં જે ચેતન આવતું જાય છે તેને લીધે સાહિત્યપરંપરા અથવા સંકેત રૂપે ન રહેતાં આત્માની ગંભીરતમ વૃત્તિઓ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્યનાં વર્ણનો, સૌંદર્યના અન્વેષણોથી જીવનું જાગવું થઈ જાય છે. કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરવા થતાં સ્વપ્નાં સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય અને સાહિત્ય દ્વારા અનેકને પ્રેરણા કરે છે. પ્રગતિનું પહેલું લક્ષણ બુદ્ધિની મુક્તિ છે. આપણા દેશમાં ગયા જમાનામાં બુદ્ધિ શાસ્ત્રની, રૂઢિની અને રાજ્યદ્વારી સ્થિતિની દાસ થઈ રહી હતી. પ્રત્યેકને માટે સત્યની લહાણી તેના 'અધિકાર' પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી. પણ તેથી વધારે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો તેનો અધિકાર નહોતો. એટલે બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ અને કટાઈ ગઈ હતી. પરંતુ અંગ્રેજી વિદ્યાએ આપણી બુદ્ધિનો દાસત્વમાંથી મોક્ષ કીધો છે. તેથી જ આપણા દિલમાં આજે પ્રગતિની, ઉન્નતિની, ગૌરવની વાંછનાઓ ઊછળવા લાગી છે. પણ હજુ જોઈએ તે પ્રમાણમાં બુદ્ધિનું દાસત્વ ગયું નથી. એક રીતે આપણે ઊલમાંથી ચૂલમાં ગયા છીએ. આપણાં શાસ્ત્રો અને રૂઢિનું દાસત્વ મૂક્યું છે તો યુરોપનાં શાસ્ત્ર, વિદ્યા, રૂઢિના દાસ થયાં છીએ. સ્વતંત્ર રીતે વિચાર અને આચાર કરવા બહુ જ ઓછા તત્પર છીએ. ઓછામાં પૂરું ગુજરાતના 5/6 ભાગમાં નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યો છે. ત્યાં એક પુરુષનું સંપૂર્ણ શાસન હોવાથી બુદ્ધિનું દાસત્વ પૂરેપૂરું છે. જે સ્થિતિ હોય છે તેમાં ન્યૂનતા જોઈ શકાતી નથી કે તેથી વધારે સારી કલ્પી શકાતી નથી. રાષ્ટ્ર નહીં, પણ શાસન

કરનાર વ્યક્તિ જીવનનું કેન્દ્ર બને છે. તેથી સત્યના અન્વેષણ કરતાં તે વ્યક્તિને 'પુશ રાખવાનું' જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ઠગવા પોતાની જાતને ઠગવી પડે છે અને પ્રતારણામાંથી બુદ્ધિ ઉપર અનેક મળ ચરે છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે સ્વતંત્રતા હતી તે હવે ઓછી થવા લાગી છે. જ્યાં જ્યાં એ સ્વતંત્રતા પ્રકટ થવાના પ્રસંગો છે ત્યાં ત્યાં અંકુશો મુકાતા જાય છે. સત્ય કથન કરતાં પ્રિય કથન માટે અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ આતુર છે. પ્રામાણિક મતભેદ અને સ્વતંત્ર વિચાર એમને રુચતા નથી પરંતુ એમના વિચારના દાસ થવાથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ શકે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ વધારે જામે તો આપણી બુદ્ધિની ખીલવાણી બહુ જ ઓછી થશે. પણ બ્રિટિશ પ્રજાએ બુદ્ધિના મોક્ષ માટે ઘણા આત્મભોગો આપ્યા છે અને એના વડે જ આજનાં ગૌરવ, પ્રભાવ અને સત્તા મેળવ્યાં છે. એટલે બુદ્ધિનું દાસત્વ એ પ્રજા અહીં ચિરકાળ ટકવા દેશે નહીં.

આવા પ્રસંગોમાં સાહિત્યસેવકોનું કર્તવ્ય વિકટ થાય છે તેમ વધારે આગ્રહ અને અભિનિવેશની અપેક્ષા રાખે છે. સાધ્યનું દર્શન પણ જેટલું સ્પષ્ટ અને સમૃદ્ધ થવું જોઈએ તેટલું જ સાધનોનું. ભૂતકાળમાં નજર નાંખી, કલ્પનાના પ્રભાવે વર્તમાનકાળની ન્યૂનતા, દોષો, સ્ખલનો દર્શાવી ભવિષ્યની આશાઓ, વાંછનાઓ, ભાવનાઓની ઝાંખી કરાવી શકાય. જે પ્રાંતિક રાષ્ટ્રજીવન આપણું લક્ષ્ય છે તે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અનેક સ્થળે આવીભાવ પામી શકે. વાર્તાઓમાં, કાવ્યોમાં, નાટકોમાં સમાલોચનામાં, કલાની ચર્ચામાં, નીતિશાસ્ત્રમાં, રાજ્યશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચામાં, ઈતિહાસ વગેરે વગેરેમાં રાષ્ટ્રનાં સ્વપ્નાં, દર્શનો (Visions), અભિલાષાઓ, વૃત્તિઓ પ્રગટે છે. ગુજરાતના પરમ સૌભાગ્યમાં ગૌરવ અને પૌરુષભરી શ્રદ્ધા જાગે છે. ગુજરાતની પ્રત્યેક વસ્તુ માટે પૂજ્યભાવ જાગે છે. દાસત્વની લાગણીમાંથી મુક્ત થઈ, છાતી ઠોકી રાષ્ટ્રજન કહી શકે છે 'હું ગુજરાતી છું' ગુજરાતી થવામાં એનું ગૌરવ છે, પ્રતિષ્ઠાહાનિ નથી.

આને માટે અતીત અને વર્તમાન ગુજરાતના જીવનમાં જે જે પ્રેરણા આપે એવા પ્રસંગો હોય તે સાહિત્ય દ્વારા પ્રજાના જીવનમાં એકરસ કરી દેવા જોઈએ. આ જમાનામાં વિદ્યા, કલા, ચિંતન, ઈતિહાસના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓની સિદ્ધિઓ નહીં જોવી છે, છતાં ભૂતકાળમાં જે જે છે તે જાણી પ્રકટ કરવી જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદે પોતાનું એક લક્ષ્ય આ પ્રકારનું રાખ્યું છે. તેના અહેવાલો એ દિશાના થયેલા કાળનો ખ્યાલ આપશે. ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રસંગો ન હોય તો કલ્પનાથી તે ઊભા કરી, રાષ્ટ્રનું ચેતન જાગાડવું અને પોષવું. ગુજરાતીઓમાં કેવી કેવી શક્તિઓ છે તેનું અન્વેષણ અને નિરૂપણ પ્રગતિને સહાયક થઈ પડશે.

અંગ્રેજી વિદ્યાને લીધે આપણા અનેક ભેદોમાં એક નવો ભેદ ઉમેરાયો છે. તે ભેદ અંગ્રેજી ભણેલા અને નહીં ભણેલા વચ્ચેનો છે. બંનેની દિશાઓ, સંસ્કારો, વાંછનાઓ, ભાવનાઓ, જીવનપ્રવાહ તદ્દન નિરાળા છે. પરંતુ વર્તમાન સાહિત્યકારો એ નિરાળાપણું કાઢી નાંખશે. રાષ્ટ્ર માટે એકતા જરૂરી છે, એકતા સમભાવ વિના નથી. સર્વે ગુજરાતીઓ અમારા છે અને એમના અમે છીએ. અલગપણું એકતાનું વિરોધી છે, શિક્ષણના ફેલાવાથી, સાહિત્યની વિવિધ સૃષ્ટિથી અલગપણું નિર્મૂલ થઈ શકશે અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં સરખો પ્રવાહ વહેશે. સ્વામી અખંડાનંદે સસ્તા ગ્રંથો છપાવી આ અલગપણું દૂર કરવાનો જે પ્રશંસનીય ઉદ્દેશ આદર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

સાહિત્ય પ્રત્યે આ દૃષ્ટિ થશે ત્યારે માત્ર ભાષાંતરમાં થતો કાળક્ષેપ વિશેષ ઉપયોગી કાર્ય કરશે. રાજસ્થાન, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને દિલ્હીના ઈતિહાસની વાતો રચાશે, તેની સાથે ગુજરાતના ઈતિહાસની પણ. ગુજરાતના ઈતિહાસના અનેક પ્રસંગો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાશે અને તેમના વિશે રચાયેલાં કાવ્યો ગુજરાતમાં નવું ચેતન પ્રેરશે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત રાખવા ઈતિહાસ અને સામાન્ય લોકજીવનમાંથી પ્રસંગો લેવામાં આવશે, પ્રાચીન લોકકથા અને પરંપરા નવા સંજોગોને અનુકૂળ રૂપાંતર પામશે. રાષ્ટ્રીય સંસ્કારિતા (culture) અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નિર્માણ અને ભોગ માટેની લાગણીથી એક પણ જન અસ્પૃષ્ટ નહીં રહે.

સમયના અભાવે વિશેષ ઉદાહરણોથી આ વિષયનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. પણ સાહિત્યસેવા એકતાની સાધક છે. દમણમાં લખાયેલું પુસ્તક દ્વારકામાં વંચાય છે અને તે લખાણ ત્યારે જ નહીં પણ અત્યાર પછી વર્ષો લગી. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જે વર્ણનો, જે પ્રસંગો, જે વિચારો, જે ભાવનાઓ, જે પાત્રાલેખનો હોય તે સર્વમાં પોતાપાણું લાગવાથી પર જેવું રહેતું નથી.

સાહિત્યની રાષ્ટ્રીય ખીલવાણીની સાથે કલાની ખીલવાણી આવશ્યક છે. ચિત્ર, સંગીત, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન વગેરે વગેરેમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી સંચલન થવું જોઈએ. ગુજરાતનાં પરાક્રમો, ગુજરાતનાં સંકટો, ગુજરાતની વાંછનાઓ, ગુજરાતનાં સ્વપ્નાઓ, ગુજરાતના વતનીઓ, ગુજરાતના ભૂપ્રદેશ ચિત્રકલાથી નિર્મિત થાય; સંગીતમાં રાષ્ટ્રનો આત્મા પ્રકટે; સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન પ્રજાના નવજીવનમાંથી ઉદ્ભવે અને માત્ર નકલરૂપે ન જન્મે તો જ રાષ્ટ્રજીવનને પોષણ મળે. આપણાં દેશી રાજ્યો અને શ્રીમંતો આ દૃષ્ટિથી આ કળાઓને ઉત્તેજન અને આશ્રય આપતા નથી તો પછી સામાન્ય વર્ગ પાસેથી તેમની અપેક્ષા કેવી?

રાષ્ટ્રભાવનાનું વાસ્તવિક અધિષ્ઠાન લોકોની કલ્પનામાં છે. કલાના આવિર્ભાવ કલ્પનાથી થાય છે. આમ હોવાથી ઘણીવાર એવું બને છે કે રાજવંશો અથવા વિગ્રહોના વૃત્તાંતોમાં નહીં પરંતુ કલાવિધાનમાં રાષ્ટ્રનો સત્ય ઈતિહાસ પ્રતીત થાય છે. વિગ્રહો અને રાજવંશની તવારીખ લોકોનાં દરદોની તવારીખ છે. પરંતુ એક મહાકાવ્યની રચના, એક અનુપમ સુંદર સ્થાનનું કલાવિધાન, ચિત્રપરંપરાનો સતત વહેતો જન્મપ્રવાહ, સંગીતની વિવિધ અને આત્મસ્પર્શી સૃષ્ટિએ જ લોકોના આત્માના આવિર્ભાવ હોવાથી તેમની ખરી તવારીખ જણાવે છે. અનુપમ કલાસૃષ્ટિ સમગ્ર પ્રજાના જીવનમાંથી જન્મી પ્રજાનાં થરેથરમાં – શ્રીમંતથી માંડી અર્કિચનપર્યંત, મહેલોથી માંડી ગુફાઓ પર્યંત, વિદ્વાનથી માંડી અજ્ઞાણ પર્યંત, સુખીથી માંડી દુઃખી પર્યંત, વૃદ્ધથી માંડી શિશુ પર્યંત સર્વનો આદર પામી શકે છે તો રાષ્ટ્રની એકતા આણી શકે છે.

કલા વિના પ્રજા અંધ અને મૂક રહે છે. રાષ્ટ્રની રચનામાં કલાની સહાય નાની સૂની નથી. રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ અને રાષ્ટ્રીય ગતિનું દર્શન આવી કલામાં થાય છે. રાષ્ટ્રની અરકુટ શક્તિઓ કલાથી ખીલે છે અને રાષ્ટ્રના પ્રકૃષ્ટ વિકાસમાં મદદ કરે છે. જે વાતાવરણમાં, જે સંજોગોમાં લોકો વસતા હોય તેને અનુલક્ષી કલાવિધાન હોવાથી મમત્વ જાગે છે અને મમત્વને અંગે રહેલી અસ્મિતા, એ રાષ્ટ્રજીવનનું મુખ્ય પોષક અંગ છે.

ગુજરાતની કલા હજુ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. ગુજરાતમાં હજુ રાષ્ટ્રનું એવું ચેતન નથી કે, જેનાથી કલાના વિધાનને પણ વેગ મળે. પણ એકતાની, રાષ્ટ્રોત્થાનની આકાંક્ષા જાગે તો આ દિશામાં પણ ફેર પડશે.

સાહિત્ય અને કલાના નિર્માણને અંગે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સત્યાનુભાવનો અને વિદ્યાપ્રાપ્તિનો છે. ગુજરાત વેપારમાં આગળ છે, ઉદ્યોગમાં આગળ છે. ગુજરાતમાં અનેક દેશી રાજ્યો છે, એટલે પ્રજાના ઉત્કર્ષના અનેક પ્રયોગો અજમાવવાનાં સાધનોથી એ સંપન્ન છે. ગુજરાતના જીવનમાં વેગ છે છતાં વિચાર ઘણો ઓછો છે. વેપાર અને ઉદ્યોગના અર્થશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનાર કેટલા ગુજરાતીઓ છે? મદ્રાસ અને બંગાળની સરખામણીમાં? રાજ્યશાસ્ત્રની મીમાંસા કરનાર કેટલા ગુજરાતીઓ છે? અનેક નાનીમોટી નાનોથી વસેલા ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રના કેટલા પંડિતો છે? મોટા મોટા જગદ્ગર્ભોવાળા ગુજરાતમાં તત્ત્વના ચિંતકો કેટલા છે? વિચાર, પંડિતોની પ્રેરણા છે? ઉત્તેજન છે? આશ્રય છે? સાયન્સના ફેલાવા માટે પ્રો. ગજ્જર આ જ કેટલાંક વર્ષથી મહેનત કરે છે પણ ગુજરાતે તે માટે શું કર્યું? અલબત્ત અમદાવાદ અને મુંબઈની સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટને ધનાઢ્ય ગુજરાતીઓનું દ્રવ્ય મળ્યું છે, પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવી કઈ સંસ્થા જન્મી છે?

બોલિમીઆમાં રાષ્ટ્રીય સંગ્રહસ્થાનની સ્થાપના થવાથી બોલિમીઆમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર વધ્યો. પ્રજાનો સ્વભાવ ફેરવાઈ ગયો. શિલ્પની, વિજ્ઞાનની, ખેતીવાડીની અને ઉદ્યોગની બીજી સંસ્થાઓ એને લીધે સ્થપાઈ અને સમગ્ર રાજ્યમાં સ્લાવ સાહિત્યના અભ્યાસને વેગ મળ્યો. આથી બુદ્ધિની વીર્યવાન પ્રવૃત્તિ ચાલી, કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય અને પૌરુષ આત્મ્યાં અને વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈ વધી.

વિચારનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે પ્રતિભા લેખકો અને વિચારકોને વેગ આપે છે અને સમાજના શિષ્ટ વર્ગને સૌંદર્ય અને સત્યતા, પ્રેમ અને પ્રશંસાથી અનુપ્રેરિત કરે છે એથી રાષ્ટ્રનો આત્મા ઉન્નત થાય છે. આપણે ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રનો દાખલો મોજૂદ છે.

કલા દ્વારા ગુજરાતનું ઐક્ય હોવું જોઈએ તે આવી રીતે નથી.

ઉદ્યોગહુન્નર અને વેપાર માટે આપણું ગુજરાત મશહૂર છે. એ કાર્યોમાં આપણે જેટલા મશગૂલ છીએ તેટલા બીજા કોઈ કાર્યમાં નથી. એ કાર્યો માટે આપણામાં સ્વભાવસિદ્ધ યોગ્યતા છે. પણ એ કાર્યવિશારદતાને લીધે જે ઊંચી અસ્મિતા આપણામાં હોવી જોઈએ તે નથી. એથી આખું ગુજરાત ઐક્યભાવ અનુભવતું હોય એવું પણ નથી. આપણે ઉદ્યોગવેપાર માત્ર આપણા (એટલે વ્યક્તિઓના) લાભને માટે કરીએ છીએ. સમસ્ત દેશના હિતની ખાતર, આપણા દેશનાં સુખ, કીર્તિ, ગૌરવ વધારવા ખાતર, આપણા દેશનું પરાવલંબન કરી કરવા ખાતર, એથી પ્રાપ્ત થતી લક્ષ્મીથી વિદ્રતા પોષવા ખાતર, એ લક્ષ્મીથી નવા નવા ઉદ્યોગો અને વેપારો ખેડવા ખાતર, આપણી જોઈએ તેવા

પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ નથી. જે હોત તો ગુજરાત પ્રાંતની આખી પ્રજા એક ભાવથી, એક વિચારથી, એક વર્તનથી, એક આગ્રહથી, એક નિષ્ઠાથી, એક આદર્શથી પ્રાણુદિત હોત, સ્થૂલ રીતે ગુજરાતે પોતાની એકતા સાધી હોત. ઈંગ્લેન્ડના વેપારીઓ હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યકર્તા થયા તેવાં પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિ ગુજરાતી વેપારીઓને કદી થઈ હશે? રાષ્ટ્રજીવનથી તદ્દન પરાંડમુખ હોવાથી ક્યાંથી થાય? પણ વેપારઉદ્યોગ યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજાઓને કેવી રીતે એક કરે છે; એમની એકતા સાધી દેશપરદેશ કેવા સર કરે છે અને પોતાના દેશનાં કીર્તિગૌરવ વધારે છે, એનો ખ્યાલ ગુજરાતમાં પ્રસારે તો ગુજરાત હિન્દુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગના પ્રદેશમાં ઘણી મોટી સેવા કરી શકે અને એ સેવાની પ્રતિષ્ઠા મેળવે, પણ પારસી માત્ર પારસી જ રહે, ખોજ માત્ર ખોજ રહે, મેમણ માત્ર મેમણ રહે, વૉરા માત્ર વૉરા રહે, ભાટીઆ માત્ર ભાટીઆ રહે, કપોળ માત્ર કપોળ રહે, બ્રાહ્મણ માત્ર બ્રાહ્મણ રહે, પાટીદાર માત્ર પાટીદાર રહે અને ગુજરાતી ન થાય ત્યાં લગી જે એકતા આવવી જોઈએ તે આવતી નથી.

દુર્ભાગ્યે ગુજરાતનો ઈતિહાસ એક સંકલનવાળો ઈતિહાસ નથી અને જે છે તેનું સંકલિત નિરૂપણ થયું નથી. યાદવોના સમયથી આજ લગી ગુજરાતે અનેક આસમાનીસુલતાની જોઈ છે. હિન્દુ, મુસલમાન, હિન્દુ(મરાઠા), અંગ્રેજના વિગ્રહો, પરાક્રમોથી બનેલો ગુજરાતનો ઈતિહાસ આકર્ષક અને ઉત્તેજક લાગતો નથી. મહામહાપાંચાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ બંગાળના ગૌરવ વિશે જેવું ભાષણ વર્ધમાનના બંગાળી સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખપદેથી આપ્યું હતું, તેવો લેખ ગુજરાતના ગૌરવ માટે લખવાની સામગ્રી મોજૂદ નથી એમ નથી, પણ ગુજરાતનું ગૌરવ ગાવું એ પાપ ગણાય છે. એ વિચાર હાસ્પાસ્પદ લેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં ગૌરવથી અનુપ્રાણિત એકતા કેવી રીતે અનુભવાય? બંગાળના રાજા રામમોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, કેશવચંદ્ર સેન, વિવેકાનંદ, બંકિમ ચંદ્ર, સર રવીન્દ્રનાથ, પ્રો. જગદીશચંદ્ર વસુ, ડો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, સર રાજેન્દ્ર મુકરજી, સુરેન્દ્રનાથ, અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર, સુરેશ વિશ્વાસ વગેરેથી મગરૂર થઈ બીજા પ્રાંતોને પણ મગરૂર બનાવે છે. પણ ગુજરાત દયાનંદ સરસ્વતી, કરસનદાસ મૂળજી, દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફિરોઝશાહ મહેતા, સર મંચેરજી ભાવનગરી, નર્મદાશંકર, ગોવર્ધનરામ, કલાપી, પ્રેમચંદ રાયચંદ, મહાત્મા ગાંધી, અબ્દુલ કરીમ જમાલ, મહમદઅલી ઝીણા, અખંડાનંદ, મોતીભાઈ અમીન, નૃસિંહપ્રસાદ, શિવગૌરી ગજ્જર, પ્રો. ગજ્જર, રણછોડલાલ છોટાલાલ, જમનાબાઈ સક્કઈ, ગોંડળનાં રાણી નંદકુંવરબા, કાનજી લીંડોયા, રાજચંદ્ર વીરચંદ ગાંધી, કેપ્ટન જોરાવરસિંહ, જમશેદજી નસરવાનજી ટાટા, માધવલાલ દેસાઈ

વગેરે માટે જ્યાં મગરૂર નથી ત્યાં બીજા પ્રાંતોને ગુજરાત માટે મગરૂર કરવાની તો આશા જ કેવી? જ્યારે વર્તમાનકાળના વીર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આવી રીતે અસંમાનિત હોય તો ભૂતકાળના સિદ્ધરાજા, હેમચંદ્રો, વસ્તુપાળો, વિમળશાહો, પ્રેમાનંદો, મહમ્મદ બેગડાઓ, તાનારીરીઓ, હીરવિજયસુરીઓ, મેહરજી રાણાઓ, અમરજી દીવાનોનો તો બિચારાઓનો હિસાબ ક્યાં? ગુજરાતને પોતામાં, પોતાના ભૂતવર્તમાનમાં શ્રદ્ધા નથી, તેમને માટે આદર નથી. ગુજરાતને કોઈ પ્રબળ મહેરુદ્યા નથી તો પછી ઈતિહાસથી જે એકતા આવવી જોઈએ તે ક્યાંથી આવે?

ઉપર જોઈ ગયા કે એકતા આણનારાં જુદાં જુદાં બળો ગુજરાતમાં મોળાં છે તો પછી છાતી ઢોકીને સર્વે કહે કે ‘અમે ગુજરાતી છીએ’ – અમે ગુજરાતને પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન, કીર્તિમંત, શક્તિશાળી, પ્રભાવી, પ્રતાપી કરીશું એવી ભાવના જાગૃત થવાને વાર છે. ગુજરાત માટેના અભિમાનથી (Patriotism) એકતા આવી શકે પણ તેની પ્રેરક શક્તિઓ હજુ નિદ્રાવશ છે. હજુ કોઈ ગુજરાતી એમ કહેશે નહીં ‘Not through him should Gujarat come to shame.’ તેમ કોઈએ છાતી ઢોકીને હજુ એમ પણ નથી કહ્યું કે – પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાને સર્વોપરી કરવાની વાંછના કરી છે તેમ ગુજરાત સર્વોપરી, સર્વનું અગ્રણી થાઓ. રા. રા. મહમદઅલી ઝીણા કહે છે કે મનુષ્યના જીવનમાં પ્રેમનું, ધર્મનું અને સ્વદેશપ્રેમનું દર્શન (Vision) થાય છે, પણ ગુજરાતને હજુ આ એકે દર્શન થયું નથી. થયું હોય તો ગુજરાત ઇશ્વરભક્ત ન હોત. ગરવી અને ગુણવંતી ગુજરાતની કવિતાઓ ગાણાય છે, પણ ભૂગોળના વર્ણનથી ગંભીર અને ભવ્ય સ્વદેશગૌરવનું દર્શન હજુ કોઈને થયું નથી.

પોતાની જિંદગીને સાર્થક કરવા ગુજરાતીઓ પુણ્યદાન કરે છે, તીર્થયાત્રા કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે, પોતાનાં સુખસગવડ સાચવવા, પોતાનો વૈભવ માણવા, સત્તા ભોગવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ ગુજરાતનું અસ્તિત્વ સાર્થક કરવા, ગુજરાતને વૈભવશાળી, સત્તાવાન, સુખી, પ્રતાપી, સમર્થ કરવા કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી. બધા ભેદભાવોને, બધા અણરાગોને, જમાનાથી ઘડાઈ ગયેલી બધી જુદાઈને ભાંગી નાંખે, ઓગાળી નાંખે, એકરસ કરી દે, એવું સ્વદેશપ્રેમનું બળ જોઈએ એવા પૂરમાં નથી.

રાજ્યછત્ર એક હોવું જોઈએ તે પણ નથી. અનેક વાર મેં કહ્યું છે કે આપણા જેવો કોઈ પણ કમનસીબ દેશ નહીં હોય, કારણકે રાજ્યદ્વારી દીવાલો ઠેરઠેર ચાણાયેલી છે, અને આપણી એકતાને બાધક નીવડે છે. ડેલહાઉસીએ બીજાં રાજ્યો ખાલસા કર્યા ત્યારે ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોને પણ ખાલસા કર્યા હોત તો આ દીવાલો રહી ન હોત અને ગુજરાતની એકતાને આજે ખંડિત કરતી ન હોત.

એક રાજ્યતંત્ર હોય છે ત્યારે રાજ્યવ્યવહાર, ધારાવ્યવહાર, રાજ્યસેવા, લોકસેવાના સરખા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવાથી એકતા પોષાય છે. જામનગર કે મોરબીમાં ગમે તેટલો જુલમ થતો હોય પણ તેનું સચીનના કે રાધનપુરના કે અમરેલીના કે અમદાવાદ-ગોધરાના લોકોને સ્નાનસૂતક લાગતું નથી. કચ્છમાં ગમે તેટલું અંધિર હોય તો તેની દરકાર ભરૂચ, નડિયાદ કે રાજકોટના લોકોને થોડી જ પડી છે? ગાયકવાડી રાજ્યમાં કેળવણી વધારે ફેલાતી હોય તો તેનો લાભ થોડો જ ઈડરની રૈયતને મળવાનો છે? આમ સૌ સૌના સ્વાર્થ જુદા થાય છે. બ્રિટિશ ગુજરાત અને દેશી રાજ્યોવાળું ગુજરાત તદ્દન નોખાં પડી જાય છે. બંનેને એકબીજા માટે લાગણી કે દરકાર નથી. ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનની જે કોઈ હિલચાલ થશે તે માત્ર બ્રિટિશ ગુજરાતનાં સુખદુઃખ પરત્વે ચળવળ કરી કૃતકૃત્ય થશે અને દેશી રાજ્યોનાં સુખદુઃખ પરત્વે ઉદાસીન રહેશે. પહેલી કેળવણી પરિપદનો કાર્યવ્યવહાર આ કથનનું સમર્થન કરશે. ગુજરાતમાં અલાયદી રાજ્યદ્વારી પ્રાંતિક પરિપદ અસ્તિત્વમાં આવશે – એવું થોડાક વખતમાં થવાનો સંભવ લાગે છે તો તે પણ ગુજરાતના 5/6 ભાગની એવી જ ઉપેક્ષા કરશે. આમ ભેદ છે તેમાં બ્રિટિશ સરકારે બીજી રીતે વધારે કર્યો છે. ગુજરાત મુંબઈ ઈલાકાની સરકારને તાબે છે, પરંતુ ગુજરાતમાં આવેલું વડોદરા રાજ્ય તેને નહીં પરંતુ હિંદી સરકારને તાબે છે. આથી એવું થાય છે કે સર્વે સરકારી રિપોર્ટોમાંથી વડોદરાની

હકીકત બાતલ રાખવામાં આવે છે. વસતિપત્રક, કેળવણીના રિપોર્ટો વગેરે વગેરેના અભ્યાસીઓને આથી કેવી મુશ્કેલી થાય છે તેનો ખ્યાલ તેઓ સિવાય બીજાને આવવો કઠણ છે. વળી આ ભેદો હોવાથી મહારાષ્ટ્ર, સિંધ આદિમાં જોટલી સરકારી નોકરીઓ છે તેટલી નાનકડા બ્રિટિશ ગુજરાતમાં નથી, એટલે સરકારી નોકરીમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઓછી રહે છે અને એથી એમના દેશની રાજ્યપ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે છે. એક તો આપણાં લોકોનો ઉછેર સાંકડો છે, નાતો અને પોળો અને ગામોની બહાર જમની દૃષ્ટિ નહીં જ – એવા લોકો આ કૃત્રિમ દીવાલો ભેદી એક થઈ સૌના સુખદુઃખમાં ભાગ લે એ આશા હાલ તો નિરાશા જ છે.

રાજ્યતંત્ર એક હોય ત્યારે રાજ્યસેવાના પ્રસંગો સૌને સરખા પ્રાપ્ત થવાથી એકનો અનુભવ થાય છે તેમ દેશની અને રાજની સત્તા જાળવવા, દેશનું રક્ષણ કરવા લશ્કરી નોકરીની અનુકૂળતા હોય છે તો છાવણીઓમાં અને રણક્ષેત્રોમાં પણ દેશના જુદાજુદા ભાગવિભાગો એકત્ર થઈ એક રાષ્ટ્ર થાય છે. વડોદરા, ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગરમાં લશ્કર છે. એમાં ગુજરાતના અમુક વર્ગના – ‘કાંટીઆ’ વર્ણના જૂજ ભાગનો પ્રવેશ છે, ગુજરાતના સર્વે વતનીઓનો નથી એટલે એકતા પામવાનું એ ક્ષેત્ર પણ ગુજરાતને ખપતું નથી થયું.

રણક્ષેત્ર જેમ પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરવાનું, પોતાની પ્રજા અને પોતાના દેશને કીર્તિવંત કરવાનું સ્થળ છે તેમ એ પરાક્રમ કરનારી શક્તિ કેળવવા સાર્વજનિક ક્રીડાવિનોદોની વ્યવસ્થા પણ જરૂરની છે. ક્રીડાક્ષેત્રમાં સૌ પોતાના ભેદભાવ-નાતના, ગામના, પરગણાના, ધર્મના, જાતિના, સંસ્કારના ભેદભાવ ભૂલી જાય છે. ક્રીડાવિનોદોનો સમાજ અવારનવાર ગુજરાતનાં જુદા જુદાં સ્થાનોમાં ભરાય તો ભૌગોલિક એકતા સધાવા ઉપરાંત પરાક્રમ અને યશ માટે સર્વત્ર એકસરખી સાર્વજનિક આકાંક્ષા જન્મે અને એ આકાંક્ષા ક્રીડાકુશળતા અને બળની પ્રાપ્તિમાં પરિણમે તો ગુજરાતનો એકભાવ ખંડિત નહીં રહે. પરંતુ ગુજરાતમાં મરદાની કે વિનોદી વૃત્તિ પણ નથી. નાતો જમાડવા, વરઘોડા કાઢવા, નાનાં છોકરાંઓને પરણાવવાં અને રાતદિવસ વૈતરું કરવામાંથી ગુજરાતીઓને ક્યારે ફુરસદ મળે છે કે આવા દંગલો, ‘મેંચ’, ‘ટુનમિન્ટ’ કે ‘રેઈસ’નો વિચાર સરખો પણ કરે.

પરંતુ આવી એકતા બે રીતે આવી શકે : પાટનગરથી અને આગેવાનોથી. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ ગણાય છે પરંતુ જે માનદૃષ્ટિ બંગાળીઓની કલકત્તા પ્રત્યે છે, દક્ષિણીઓની પુણા પ્રત્યે છે, હિન્દુઓની કાશી પ્રત્યે છે, થિયોસોફીવાળાઓની અદ્યાર પ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ કોઈ ગુજરાતીની અમદાવાદ પ્રત્યે નથી. સમસ્ત દેશી રાજ્યોને એની સાથે લેવાદેવા નથી. અમદાવાદના જાડા સંસ્કારોને લીધે સુરત ભરૂચમાં એ હાંસીને પાત્ર રહેલું છે. ગુજરાતના બુદ્ધિમાન કે પ્રતિભાશાળી કે વ્યવહારનિપુણ પુત્રો અમદાવાદ તરફ આકર્ષાતા નથી. વાનપ્રસ્થ થયેલા અધિકારીઓ પણ ત્યાં નિવૃત્તિનિવાસ કરતા નથી. દેશમાં કોઈપણ પ્રશ્ન ઊઠે ત્યારે અમદાવાદ શું કરશે અથવા શું ધારે છે, એવો પ્રશ્ન કોઈ ગુજરાતીને ઊઠતો નથી. અમદાવાદમાં મિલો છે એટલું જાણીતું છે પણ અમદાવાદ પ્રજાજીવનનું તીર્થ છે જેવું કોઈ જાણતું નથી. આજ મહાત્મા ગાંધી ત્યાં વિરાજે છે એટલે એ અતીર્થ તીર્થ જેવું થયું છે. ગુજરાત નર્મદાશંકરના નામથી જેવું ભાવમય થાય છે, તેનું સુરત જોવા ઉત્સુક થાય છે તેમ દલપતરામ, ભોળાનાથ કે હરિલાલનું અમદાવાદ જોવા થતું નથી. અમદાવાદનું મોટું પ્રતિસ્પર્ધી મુંબઈ છે. ગુજરાતનું ખરું પાટનગર મુંબઈ જ છે – અમદાવાદ નથી, ગુજરાતી આગેવાનોનું એ જ નિવાસસ્થાન છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ પણ ત્યાં જ છે. ગુજરાતનો પ્રજામત પ્રકટ કરનાર અને ઘડનાર વર્તમાનપત્રો મુંબઈમાંથી નીકળે છે, અમદાવાદમાંથી નહીં. દેશી રાજ્યોની વસ્તીનો મોટો અને સમૃદ્ધ સમૂહ પણ ત્યાં જ જઈ વસ્યો છે. મુંબઈના ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિ મુંબઈ અને પુણાના વૈભવો અને દેશોદયસાધક પ્રવૃત્તિઓનું પોષણ કરે છે. ભારતવર્ષના વેપારમાં જે કોઈ પણ નગરનું અગ્રસ્થાન હોય તો તે મુંબઈનું છે અને તેનું કારણ ગુજરાતીઓ છે. ભારતવર્ષની રાજ્યનીતિ ઉપર વિનીત (Moderate) પક્ષનો

જે પ્રભાવ છે તે પણ મુંબઈને લીધે છે અને તે પ્રભાવનો યશ વ્યવહારકુશળ, દુરંદેશી ગુજરાતીઓનો છે. અત્યારની સ્થિતિ જોતાં મુંબઈ ગુજરાતનું પાટનગર જેવું છે, અમદાવાદ નથી. પણ મુંબઈ ગુજરાતની બહાર છે અને ત્યાંની પચરંગી પ્રજાને લીધે તે કોઈ પ્રજાનું નહીં પણ વિશ્વનું નગર છે. મુંબઈના ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતીભાવ નથી, ગુજરાત માટે મમતા નથી, ગુજરાતીપણા માટે અભિમાન નથી, ગુજરાતીઓના ઉત્કર્ષ માટે વાંછના નથી. જ્યાં લગી આ સ્થિતિ ફેરવાઈ નથી, અમદાવાદ અને મુંબઈ અન્યોન્યના પૂરક થઈ ગુજરાતનાં પાટનગર બનશે નહીં ત્યાં લગી ગુજરાતનું ગૌરવ નથી. મુંબઈ ગુજરાત બહાર છે પણ તેને ગુજરાતમાં લાવવું અઘરું નથી. મુંબઈ અને ગુજરાતની વચ્ચે થાણા જિલ્લો છે અને તે દક્ષિણીઓથી વસેલો છે પણ ગુજરાતના બાહોશ વેપારીઓ અને ઉઘમી ખેડૂતોથી તેને ગુજરાતનો ભાગ બનાવવાનું શક્ય છે. જે આમ સળંગ વ્યવહાર થઈ જાય તો પછી કેટલોક લાભ થયા વિના ન રહે.

પુસ્તક પરિચય : તાલિબાન, અફઘાન અને હું –

સુખિતા બંદોપાધ્યાય

• રોહિત વણપરિયા

સુખિતા બંદોપાધ્યાય – બંગાળી લેખિકા છે. લેખિકા એક અફઘાન યુવકનાં પ્રેમમાં પડે છે. લગ્ન કરવાં માટે ઘર છોડે છે અને એ અફઘાન યુવકનાં વતનમાં, જીવનનાં સુંદર સ્વપ્નો લઈને, અફઘાનિસ્તાન પહોંચી જાય છે.

ઈસાબેલા (સીલી) નામની લેખિકા એની પુત્રીને એક જગ્યાએ કહે છે : મેં તને જન્મ આપ્યો, નાળ કપાણી અને આપણાં ભાગ્ય અલગ થઈ ગયાં. એમ ભારત છોડીને અહીં આવતા જ એનાં એ જ સ્વપ્નો દુઃસ્વપ્નો બની જાય છે, ભાગ્ય બદલાઈ જાય છે.

અને છતાં, અહીં, વિદેશી ધરતી ઉપર, માથે મોતનો સતત ભય છે, છતાં નારીનાં અધિકારો માટે એ લડે છે. એક પ્રસંગે પોતાનો જીવ જોખમમાં મૂકીને પોતાનાં કુટુંબીઓનો જાન બચાવે છે તો બીજી તરફ ...

એક શાદીનો પ્રસંગ પતાવીને એ ઘરે આવે છે ત્યારે પતિનાં ભાઈની પત્ની રડતી હોય છે. એનાં મોં, પીઠ, નાક પર મારનાં નિશાન હોય છે. રસોઈ બનાવતાં મોડું થતાં એનાં પતિ શાહઅલીએ એને ફટકારી હોય છે. લેખિકા લખે છે : હું આ જોઈને મારા રૂમમાંથી નીકળીને સીધી જ શાહઅલીનાં રૂમમાં ગઈ. મને જોતા જ શાહઅલી ગાવાનું બંધ કરીને બોલ્યો, ‘અરે! શાહઅલી (લેખિકાનું ત્યાંનું નામ) તું? ક્યારે આવી?’ મેં કડક સ્વરમાં કહ્યું, તારે મતલબ? તું કહે, તે ગુલગુટીને આ રીતે શાં માટે મારી?’ શાહઅલીએ જોઈને કહ્યું, ‘સારું ક્યું, માર્યું છે તો. હજુ ય મારીશ. પૂછપરછ કરવાવાળી તું કોણ?’

એની વાત સાંભળીને મારું લોહી ઉકળી ઊઠ્યું. ત્યાંથી નીકળીને સીધી જ રસોડામાં ગઈ. રસોઈ માટેનું એક મોટું લાકડું લીધું અને શાહઅલી પાસે આવી. શાહઅલી સમજી ગયો. તે મારી ઉપર ધસ્યો. હું જમીન ઉપર પડી ગઈ, પણ હું એમ કાંઈ દબાઈ જાઉં એવી છોકરીઓમાંની નથી. એ લાકડાંથી હું એને લગાતાર મારતી રહી. ભરી ભરી પીટ્યો એને. એ પછી ઘરનાં બધા સભ્યો મારી ઉપર તૂટી પડ્યાં. ખૂબ મારી. થાકીને હું મારી રૂમમાં આવી. એ વખતે મારી આંખોમાં પાણી નહિ, આગ હતી.

એક પ્રસંગે તાલીબાનો એને મોતની સજા ફરમાવીને ઘેરી વળ્યા હોય છે. મોતની ઘડીઓ ગણાતી હોય છે ત્યારે જીવ જોખમમાં મૂકીને રાઈફલ ચલાવીને આ મેડિકલ સ્નાતક લેખિકા તાલીબાનોને ભગાડી પણ જાણે છે. પુસ્તકમાં અફઘાનિસ્તાન વિશે લખે છે : અહીં એવો એક પણ દિવસ નહિ જોયો હોય કે ઓછામાં ઓછા ૨૦ લોકોની હત્યા થઈ ન હોય ... આખા ગામમાં શોધવા છતાં એવો કોઈ છોકરો નહીં મળે કે જે સ્કૂલમાં ભણતો હોય. એ બાળકોનાં ભવિષ્ય વિશે વિચારતા હું આતંકિત થઈ જાય છું ... અહીં મહિલાઓની માંગણી/સ્વપ્નાઓ ખૂબ મામૂલી છે. એટલી નાઉમ્મીદી મળી છે કે હવે પ્રામિની કલ્પના પણ નથી થઈ શકતી ... આ દેશમાં મનોરંજનનું એક માત્ર સાધન સહવાસ છે. સહવાસ માટેનું પાત્ર પાસે ન હોય તો જીવન કષ્ટમય બની જાય છે ... વગેરે વગેરે ... અફઘાનિસ્તાનની ગઝલ લેખિકા નાદિયા અંજુમને એક ગઝલમાં આનું જ કાંઈક લખ્યું છે : ‘મારામાં કોઈ ઈચ્છા રહી નથી, ગાવા માટે મોટું ખોલવાની, હું ગાઉં કે ન ગાઉં મારા કિસ્મતમાં નફરત જ છે ... હું એક અફઘાન ઔરત છું, મારે આકંઠ કરવું જ પડશે.’ આ ૨૫ વર્ષની નાદિયાને એનાં શિક્ષિત પતિએ માર મારીને મારી નાખી, કારણ કે એ ગઝલ લખતી હતી.

‘તાલિબાન, અફઘાન અને હું’ પહેલાં પણ લેખિકાએ એ જ અનુભવો ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું હતું : ‘કાબૂલીવાલની બંગાળી પત્ની’. હાથમાં આવ્યે એ પણ વાંચવાની ઈચ્છા છે. તમે ય વાંચશો ને?

<http://dipmoti.wordpress.com/2010/11/18/%E0%AA%AA%E0%AB%81%E0%AA%B8%E0%AB%8D%E0%AA%A4%E0%AA%95-%E0%AA%AA%E0%AA%B0%E0%AB%80%E0%AA%9A%E0%AA%AF-%E0%AA%A4%E0%AA%BE%E0%AA%B2%E0%AA%BF%E0%AA%AC%E0%AA%BE%E0%AA%A8-%E0%AA%85%E0%AA%AB%E0%AA%98/>

“ઓપિનિયન”/ Opinion

ગોખલેના મૃત્યુ વખતે આખા હિન્દ પોતાની એકતા અનુભવી હતી. સર સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરને નોબલ પારિતોષિક મળ્યું ત્યારે સમગ્ર હિન્દે ગર્વાનંદથી એકતા અનુભવી હતી. ટિળક પર ઊતરેલા અધિકારીકોપ પ્રસંગે પણ એવું જ થયેલું. પણ આવી રીતે ગુજરાતીઓ એકતા સાધે અથવા ગુજરાતને અનુભવાવે એવા ગુજરાતમાં આગેવાન નથી, અને તેમાં ખાસ કરીને અમદાવાદમાં તો નથી જ. ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોના ધારાસભામાં પ્રતિનિધિઓ મુંબઈગરા ગુજરાતી વકીલ બેરિસ્ટરો, ધારાસભાના સરકારનિયુક્ત ગુજરાતી સભાસદો મુંબઈના વેપારીઓ, મુંબઈ બહાર વસે છે? દેશી રાજ્યોમાં પણ જેની પ્રતિષ્ઠા હોય તેવા ગુજરાતી પુરુષો અમદાવાદમાં નહીં, પણ મુંબઈમાં.

જેવા આગેવાનો તેવું તેમની પ્રજાનું માન. સોબતે અસર જેવું છે. ગુજરાતના ગૌરવની અહોનિશ ચિંતા કરતા હોય અને તેની સિદ્ધિ લાવવા પ્રયત્નશીલ હોય એવા આગેવાનો ક્યાં છે? ગુજરાતના ગૌરવનું દર્શન છે કોઈને? ભવિષ્ય સરળ કરવા કોઈ પણ પ્રકારની ચળવળ છે? દ્રવ્યપ્રાપ્તિ જે ગુજરાતમાં થાય છે તે દ્વારા સત્તાપ્રાપ્તિ મેળવવા આકાંક્ષા છે? હિંમત, નિશ્ચય, કળ, ગણતરી, ડહાપણ, સાહસ, ત્યાગ વગર આગેવાનો કઈ રીતે ગુજરાતની એકતા સાધી શકશે? ગુજરાતના બુદ્ધિપ્રભાવ, સૌંદર્યજ્ઞતા, વીરત્વ, ધનપ્રાપ્તિત્વ, ડહાપણ, વ્યવહારકુશળતા વગેરેની સંકલના કરી તે સૌ દ્વારા ગુજરાતનું ગૌરવ પ્રકુલ કરનારા આગેવાનો ક્યાં છે? ગુજરાત હજુ પોતાના આગેવાનની રાહ જુએ છે – ગુજરાતનું હૃદય સંચલિત કરે, પોતાની હિંમત, ઉદ્યોગ, નિશ્ચય અને સતત કાર્યથી ગુજરાતની બુદ્ધિને પણ ઉત્તેજિત કરે એવા આગેવાનની રાહ જુએ છે.

આમ ગુજરાતની ઇષ્ટભિવ્રતાનું આપણે દર્શન કર્યું. એને એક કરે એવાં કેટલાંક તત્ત્વોનો પણ નિર્દેશ કર્યો. વિશેષ હકીકતથી, ઐતિહાસિક સિંહાવલોકનથી આ કાર્ય અધિક સારું થઈ શક્યું હોત. જે દૃષ્ટિથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે તે દૃષ્ટિ, તેથી વધારે સન્માન પામી હોત. છતાં આ લાગણીના લેખનું સ્થાન પણ ગુજરાતમાં જેવું તેવું નહીં રહે એવું લાગવાથી યથાશક્તિ આ ‘ફૂલની પાંખડી’ ગુજરાત સમક્ષ ધરી છે અને ગુજરાતમાં વિચાર થવા માંડશે – ગુજરાતમાં આવી લાગણી જન્મશે તો એની સાર્થકતા છે.

ગુજરાત હિન્દુસ્તાનનું સારામાં સારું અંગ થાયો – એની શક્તિઓ, સમૃદ્ધિઓ અને પ્રસંગોને ઉચિત એનું ગૌરવ થાયો અને એની પ્રતિષ્ઠા હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર સ્થપાયો અને હિન્દુસ્તાનની ઊંચામાં ઊંચી સેવા કરવા આવું ગુજરાત શક્તિમાન થાયો, એ જ આ ધોષણાનો ઉદ્દેશ છે.

(આ લેખ લખવામાં અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકો, ચોપાનિયાં અને વર્તમાનપત્રો ઉપયોગી થયાં છે. કેટલાકમાંથી વાંચન વખતે ટપકાવેલા ઉતારાના ખપ જોગા અંશોનો તરજૂમાથી પણ આમાં સમાસ થયો છે. પણ તે સર્વેનો યથોચિત નિર્દેશ થઈ શક્યો નથી તે માટે દિલગીર છું. ખાસ કરીને Lieber's Political Ethic નામનો ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. આ વિષયને જેટલી શક્તિથી, સાધનસંપત્તિથી, વિચારણાથી અને લાગણીથી અને ક્લાથી નિરૂપવો જોઈએ તેટલીનો અભાવ લાગે તો તે માટે ઉદાર વાચકોની ક્ષમા યાચું છું. છેવટે New India માંથી નીચેનો ફકરો વાંચવા તરફ છું : -

‘For Nationality is not of the things which can be manufactured and set on a shelf. It needs to be made afresh every year and month and day by the life and thoughts and institutions of the People. In the life of Nations there is no age nor youth as in the life of the individual. Nationality is immortal, like the fire in Vesta's shrine, so long as men choose to tend it. Some Nations old in years, scared with the wounds of centuries, are eager and buoyant, looking forward to a limitless future. Others, but a generation since, are falling into visible decay because those that live within their borders have no care for deeper things. For nationality, like the more intimate affection between individuals is a thing to be felt rather than defined; and in the last analysis if we ask, Is Serbia or Bohemia or South Africa or Australia a Nation? The only true answer is through another question, ‘will men die for her?’ ‘The man who has no Nation,’ said the Greek philosopher long ago, ‘Is either a God or Beast.’)

(સદ્ભાવ : ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ પ્રકાશિત “રણજિતરામ ગદ્યસંચય -૨”, પ્રથમ આવૃત્તિ - એપ્રિલ ૧૯૮૨)

‘પરથમ પેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જીને’

• વિપુલ કલ્યાણી

તે વાતને હવે નવ દાયકાનો પડ ચડ્યો જ હોય. ગુજરાતનો જામનગર જિલ્લો, એક દા, હાલાર તરીકે ઓળખાતો. તેમાં બીજા ક્રમે આવતા ખંભાળિયા ગામની આ વાત છે.

જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર નામે એક આદમીની આ વાત છે. તનતોડ મહેનત મજૂરી કરતા આ જાણીની આ વાત છે. મારા બાપુજી, ભગવાનજી ઓધવજી કલ્યાણી પણ જેઠાલાલભાઈના તે ટાંકણે સારથિયા હતા. અને આથી, બંનેને મોઢેથી સાંભળેલી આ વાતો છે. કિશોરાવસ્થામાં આ બન્ને જાણ જેઠાજીડ વેણાં સારતા. ગામ ખંભાળિયાના અનેક પાડાઓના ઠેરઠેર પથરાયાં ઘરોમાં પાણી નહોતું ત્યાં પાણી સારીને આ અને આવા કિશોરો લઈ જાય; અને આમ, ગરીબાઈમાં પરિવારને હાથવાટકો થવાનું રાખતા.

“ચિત્રલેખા”ના ૯ નવેમ્બર ૧૯૮૧ના અંકમાં, તન્કાલીન તંત્રી હરકિશનભાઈ મહેતા, જેઠાલાલ નાકર અંગે, લખતા હતા : ‘રાજગોર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા આ છોકરાએ પાંચ વરસનો થયો ત્યારથી બે કામ સાથે શરૂ કરેલાં : સવારે ઘેર ઘેર જઈ ભિક્ષા (લોટ) માગવાનું અને અગિયાર વાગે નિશાળે જઈ ભણવા બેસવાનું. દસ વરસનો થયો એટલે ભિક્ષાનું કામ નાના ભાઈને સોંપાયું અને મોટાએ ઘેર ઘેર પાણી પહોંચાડવાનું કામ શરૂ કર્યું. ઊંડા કૂવામાંથી પાણી સીંચી વેણું (પીપડું) ભરી એકો (એક બળદનું ગાડું) લઈ ઘેર ઘેર જાય અને હાંડો - બે હાંડા પાણી આપી આવે. કલાકે એક ફેરો પૂરો કરે ત્યારે બે આના કમાય. સવારે છ ફેરા અને સાંજે બે ફેરા કરી દિવસ આખામાં આખો રૂપિયો કમાય. તેમાંથી અર્ધો રૂપિયો ઘરે આપે અને અડધા રૂપિયામાંથી બળદને ખવડાવે. વચ્ચે અગિયારથી પાંચ નિશાળે જઈ, છેલ્લા નંબરે બેસીને ઝોકા ખાતો ખાતો ચણે. કામ કરી કરીને ભણવા આવતા ગરીબ ... છોકરાઓને લેશન ન આવડે તો માસ્તર વઢે નહીં ... !’ ... આમ તે ન તો ભણેશરી થાય, કે ન થાય લખેશરી !!

આજનાં આવાં આવાં કામોની આવકના દરમાં જ જ્યાં પૂરું થવાનાં સાંસાં હોય, ત્યારે તે વેળા આવડી અમથી, ચપટીક આવકમાં તો શું વળી ઉપજે ? નિશાળે જવાની વયે આવી મહેનત મજૂરી ન કરે તો, ભલા, ગુજરાન કેમ થાય ?

સન ૧૯૬૪માં લેવાયેલી તસવીર. આગલી હરોળે (ડાબેથી) જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર, ઝવેરભહેન જટાશંકર ખેતિયા અને જટાશંકર વાલજી ખેતિયા બેઠેલાં દેખાય છે. જ્યારે પાછલી હરોળે (ડાબેથી) નરોત્તમભાઈ (ડીકે ભીખુભાઈ) ગૌરીશંકર ખેતિયા, તથા જટાશંકરભાઈના પુત્રો - છગનભાઈ, મનુભાઈ અને શાન્તિભાઈ છે. જેઠાલાલભાઈની પાછળ ઊભેલા કિશોરનું નામ ભરત ખેતિયા અને નાની બાળાનું નામ ઉર્વશી ખેતિયા (હવે નાકર).

કિશોર જેઠાલાલના નસીબમાં નિશાળ ઝાઝી લખાઈ નહોતી. ખંભાળિયા શા ગામમાં ય નળનાં જોડાણ આવવા લાગ્યાં. અને તે ય બેકાર થઈને બેઠો. તે અરસામાં મુંબઈથી ધનજી ખીમજી ખંભાળિયા આવ્યા. તેમણે જેઠાલાલને ચાનક આપી : ‘હાલ મારી હારે મુંબઈ. ચાની હોટેલે અને ગાંઠિયાના વળે કામ કરજે. મહિને છ રૂપિયા પગાર આપીશ.’

જેઠાલાલે મુંબઈની વાટ પકડી. છ મહિના થયા ન થયા અને તેણે એક રૂપિયો વધારે પગારની નોકરી શોધી લીધી. મુંબઈના દાણા બજારમાં ‘હરિ વિજય હિન્દુ લોન્ગ’ નામની એક વીંશી ચાલે. તેમાં મહિને સાત રૂપિયા પગારથી તે રહી ગયો. દાણા બજારના પાંચસો સાડાપાંચસો કચ્છી વાણિયા આ વીંશીમાં જમવાને આવે. તેમને પીરસીને જમાડતા ૧૨ છોકરાઓમાં, સોળ વરસનો આ જેઠો પણ સામેલ હતો, તેમ હરકિશન મહેતા નોંધે છે.

હરકિશન મહેતા સરીખા નીવડેલા લેખક હોય; વળી તેમની કલમનો ય સ્વાભાવિક જાદુ હોય. માટે તેમનું જ લખાણ ફરી ફરી ઉદ્ધૃત કરવાનું મુનાસિબ લેખીએ :

‘વીંશીમાં બે વરસ જમાડીને જુવાન થયેલા જેઠાને જામ ખંભાળિયાથી બાપાનો કાગળ આવ્યો : ‘હવે તારા લગન લેવા છે, ગામ આવી જ.’

‘એલા જેઠા, હવે તો તારા લગન થવાના.’ વીંશીમાં જમનારા પેસેન્જરોને જાણ થઈ. એટલે કેટલાકે મીઠી મશ્કરી સાથે તેને વિદાય કર્યો : ‘ઘેર બૈરી આવશે, એટલે હવે તો તને એ પીરસશે. પછી તું અમને પીરસવા મુંબઈ પાછો ન આવવાનો.’

અઢારમે વરસે પરણેલો જુવાન જેઠો મુંબઈ પાછો તો આવ્યો, પણ આફ્રિકા જતું જહાજ પકડવા. ખંભાળિયામાં નળ આવ્યાં એટલે જેણે ગામ છોડવું પડ્યું હતું એણે હવે ઘરમાં બૈરીનાં પગલાં થતાં દેશ છોડવા ‘સારા’ દિવસો આવ્યા. દારેસહ્યામ નજીકના ટાંગા ગામમાં પત્નીના મામાની કરિયાણાની દુકાન હતી. અને મામાજીને એક ઘરના માણસ(નોકર)ની જરૂર હતી. મુંબઈની વીંશીમાં મહિને સાત પાડતા ભાણેજ-જમાઈને જટાશંકર વાલજીએ ઓફર મૂકી : મહિને આઠ રૂપિયા પગાર ઉપરાંત દાઢી હજમતનો ત્રણ મહિને એક રૂપિયો અને ખાવું પીવું, અમારી હારે ... હાલો આફ્રિકા !’

મુંબઈની કમાણીની થોડી બચત અને થોડું કરજ લઈને, લગન કર્યા પછી, જેઠા(લાલ) પાસે પૂરા પંચોતેર રૂપિયાની મૂડી હતી. જ્યારે આફ્રિકા પહોંચવાનું સ્ટીમર ભાડું રૂપિયા ૮૫ અને રસ્તામાં દસ દિવસ જમવાના રૂપિયા ૧૫ મળી પૂરા સો રૂપિયાની જરૂર હતી. એટલે પચીસ ઉછીના લઈ વરસે સો રૂપિયાની કમાણી કરવા આ જુવાને જહાજમાં અંપલાવ્યું.

સાહસ કરવા વિષે કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ, લાવણી છંદમાં, ગાયું છે :

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યૂગલો વાગે;
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છ આગે
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે;
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
હજિ સમય નથી આવિયો, કહી દીન ગાળે,
જન બહાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે;
અંપલાવવાથી સિદ્ધિ જોઈ બળ લાગે

જેઠાલાલને, એ સમયે, વીર નર્મદનો અને/અથવા એમના સાહિત્યનો કોઈ પરિચય હોય, તેમ લગીર દેખાયું નથી. પરંતુ સાહસ કરવા બાબત એ નર્મદના એક વારસદાર હોય તેમ સચોટપણે સાબિત થયું છે.

હરકિશન મહેતાની કલમની તાસીર જ જોઈએ : ત્રણ વરસમાં મળેલા ૩૦૦ રૂપિયાના પગારમાંથી એ

જુવાને ખિસ્સા ખરચીમાં કેટલા પૈસા વાપર્યા હશે, તેની કલ્પના કરશો તો એમાં અચૂક ખોટા પડશો. તેણે માંડ ૧૫ પૈસા વાપર્યા હતા. અને તે ૫ પાછા વિચિત્ર સંજોગોના કારણે. સવારના પાંચ વાગ્યે ઊઠીને રાત્રે દસ વાગ્યે સૂવા પામતા એ જુવાનિયાને મામાજીની દુકાન ઉપરના ઘરમાં સવારે આઠ વાગ્યે નાસ્તો મળતો. એક સવારે નાસ્તો કરવા ગયો તો શેઠાણી(મામીજી)એ કહ્યું : 'આજે નાસ્તામાં કાંઈ નથી.' સાંભળીને એ બીચારો નીચે પાછો આવ્યો. પણ પેટમાં ભૂખ બળવો પોકારતી હતી. વહેલી સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠી આજુબાજુમાં રહેતા ગુજરાતીઓને જગાડી આરતી કરવા જતો. છ વાગ્યે નાહી ધોઈ દુકાનમાં અનાજની ગુણીઓ ફેરવતો અને આઠ વાગ્યા સુધીમાં આગલા દિવસનું નામું પતાવી નાખતો. એટલે શિરામણનો ટાઈમ થઈ જતો. પંદર મિનિટમાં ફરી એ મેડીએ ગયો. રાતનું કાંઈ પણ વધ્યું ઘટ્યું હોય તો આપો, એમ કહેવા જતો હતો. ત્યાં મામીજીને શિરામણ કરતાં જોઈ ગયો. કદાચ ભૂખ સહી લેત, પણ અવગણના અસહ્ય બની ગઈ.

સડસડાટ મેડી ઉતરીને શેઠ પાસે એક શિલિંગ માગ્યો. બહાર જઈ જલેબી ગાંઠિયાનો નાસ્તો કરી પાછો આવ્યો. ત્યારે શેઠે ઊલટતપાસ લીધી : 'હાંડી આ પૈસા બચાવવા આવ્યા છો કે જલેબી ગાંઠિયાના જલસા કરવા ?' એ મે'ણું આકરું તો લાગ્યું, છતાં વિવેકથી ખુલાસો કર્યો કે 'શેઠાણી પોતે નાસ્તો કરે અને મને ના પાડે, પછી મારે શું કરવું ?' તેની ધારી અસર થઈ. તે પછી જેઠાલાલને રોજ ગરમ નાસ્તો આપવાનું શેઠાણી પર ફરમાન થયું.

હરકિશન મહેતા અને તારક મહેતા એ અરસામાં વિવાયતની મુલાકાતે આવ્યા હતા. આ લેખમાં, હરકિશનભાઈ લખતા હતા, 'અને ૪૩ વરસ પછી ... એ જ જેઠાલાલ નાકરના બંગલે અમે નાસ્તો કરતાં કરતાં એમની જીવનકથા સાંભળી રહ્યા હતા, ત્યારે નીચે એમની ત્રણ કાર ઊભી હતી અને લંડન શહેરમાં પાંચ-છ માળની ત્રણ હોટેલો ચાલતી હતી.

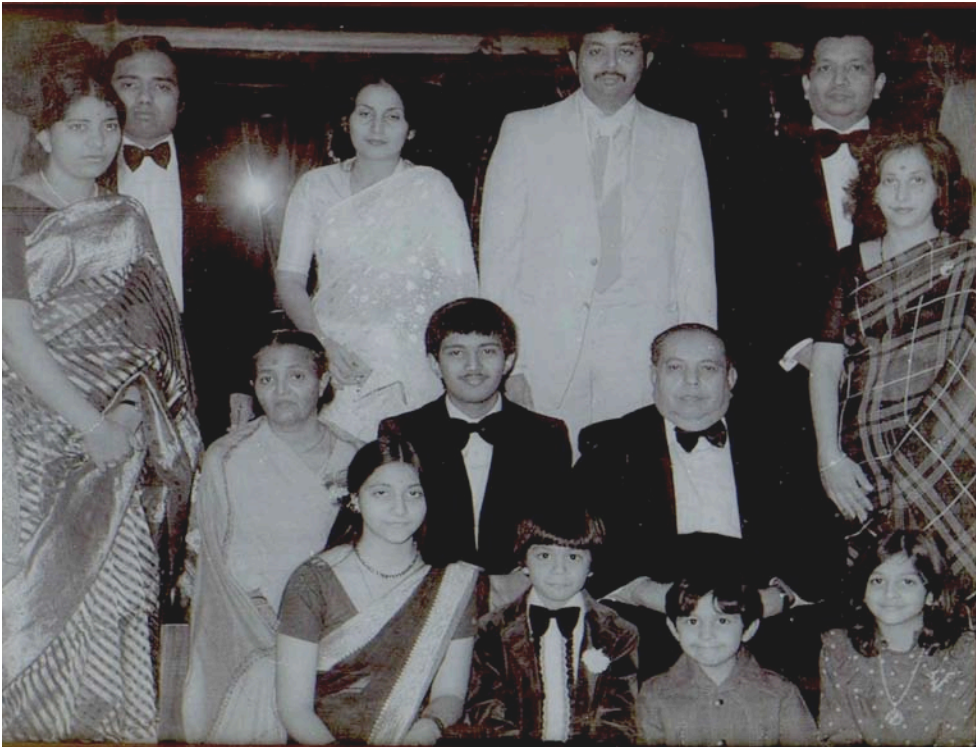
નીચું કદ, ભરાવદાર દેહ, ઉજળો વાન અને નરવો અવાજ ધરાવતા જેઠાભાપાએ ૫૦ વર્ષના એમના પુરુષાર્થી જીવનમાં જ્યેલી તેજ-મંદીનું બ્યાન સાલ, તારીખ અને આંકડા સાથે કહી સંભળાવ્યું ત્યારે નવાઈ તો એ વાતની લાગતી હતી કે કાપડના લાખોના વેપાર અર્થે અનેકવાર જાપાન જઈ આવેલા, જગતના બાવન શહેરોની વર્લ્ડ ટુર કરી આવેલા અને લંડનની ત્રણ હોટેલોના માલિક બની ગયા હોવા છતાં આ જાજરમાન વડીલને હજુ ૫ અંગ્રેજી

બોલવાની ફાવટ આવી નથી. 'છાપામાં મોટા અક્ષરોમાં લખેલા શબ્દો માત્ર વાંચી શકું, બાકી તો બીજાને વંચાવીને એનો અર્થ પૂછવો પડે એટલું અંગ્રેજી મને આવડે છે.

•••

જેઠાલાલભાઈએ સતત કરકસર જરૂર કરી; પણ કસર કરી નથી. એમણે તનતોડ મહેનતમજૂરી કરી, પરંતુ વાપરવાનું ટાણું આવ્યું ત્યારે લગીર મનને માર્યું નથી અને દિલચોરી કરી નથી. એમણે ખુદ પૈસાનો છૂટે લાઇ વહેવાર કર્યો અને સંતાનોને પણ ખર્ચ કરતા શીખવ્યું. એ સંતાનોને કહેતા : 'લક્ષ્મી ભાગ્યમાં હશે તો મળશે'. અમૃતલાલ કાનજી ભટ્ટ લખે છે તેમ 'ધન તો વાપરિયા ભલા' અને 'ખાઈ - ખવડાવી ખાનદાન થાવું રે, બીજું આ જગતમાંથી શું લઈ જવું રે.'

મોટા દીકરા જશવંતને, તેની પત્ની સુશીલાને અને બીજા દીકરા રજનીને, બહુ આરંભના સમયે, પિતા જેઠાલાલભાઈએ જગતનું પરિભ્રમણ કરવા પ્રવાસે મોકલેલા. પિતા કહે : 'હરે તે ફરે અને ફરે તે ચરે.' ગોંડલનાં રાણીસાહેબ નંદકુંવરભાએ લખ્યું છે તેમ, આ દુનિયા એક મોટું સંગ્રહસ્થાન છે. પુત્ર રજનીના કહેવા મુજબ, આવા પ્રવાસથી, પરિણામે, સંતાનોનું ખૂબ જ્ઞાનવર્ધન થયું છે. એમણે આમ કરી, સંતાનોની દૃષ્ટિમાં જબ્બર બદલાવ આણેલો. આ રીતે એમણે, એક અંદાજ મુજબ, આશરે ત્રીસેક સ્નેહીપરિચિતોને અત્રત પ્રવાસે મોકલાવ્યા હતા.

કૌશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર દંપતી અને ચાર પુત્રોની જોડી. ૧૯૭૯ના અરસામાં, દીવાળી ટાંકણે લેવાયેલી આ છબિમાં, પાછલી હરોળે (ડાબેથી) ઈન્દુમતી - ભૂપેન્દ્ર, ચન્દ્રિકા - રજની તેમ જ સુશીલા - જશવંત દ્રષ્ટિમાન થાય છે. ખુરશીમાં, વચલી હરોળે, કૌશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલભાઈની વચ્ચે ભરત છે. જ્યારે આગલી હરોળમાં, સંગીતા, સાગર, સરજૂ તથા અભિતાની પંગત છે.

જે ઠાલ ઠાલ નાકરનો જન્મ ખંભાળિયા ખાતે ૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ના રોજ થયેલો. તેમના પિતાનું નામ કલ્યાણજીભાઈ નાકર અને માતાનું નામ દેવકુંવરબહેન નાકર. તેમનાં ભાંડુંઓમાં ત્રણ ભાઈઓ અને બે બહેનો હતાં. જેઠાલાલભાઈનું લગ્ન ખંભાળિયાસ્થિત વાલજી હરિભાઈ ખેતિયાનાં દીકરી, જશોદાબહેન અને વિઠ્ઠલજી ઘેલાભાઈ ભટ્ટની દીકરી કૌશલ્યાબહેન સાથે, સન ૧૯૩૪માં થયેલું.

અને ત્યાર પછી, ૧૯૩૫માં તે આફ્રિકે કમાવા ગયેલા.

જમ ખંભાળિયાની 'સાહિત્ય સંસદ'ના એક કર્તાહર્તા અને કવિ-લેખક ચંદુલાલ કરસનજી નાકર લખે છે તેમ, ચારેક ચોપડી ભણનાર જેઠાલાલભાઈ વરસના જ્યેષ્ઠ માસ જેવા હતા. કોઠાસૂત્રથી જીવતરના કોઠા જીત્યા હતા કેમ કે ખંભાળિયાને કોઠા (ભૈરવ કોઠા સમા) અને રાંગ હતા. ઉત્તરોત્તર વારસામાં પોતાના ચાર ભાઈઓ અને બે બહેનો; તો પોતાને ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ. જેઠાલાલભાઈ પણ સદાય હસમુખા જ રહ્યા.

ચંદુલાલ નાકરના મત અનુસાર, 'જટાશંકર વાલજી બ્રધર્સની પેઢીમાં ટાંગા જવામાં જેઠાલાલભાઈએ ઠાંગણેયા ન કર્યા, પ્રેરણાના પીયૂષ પીધા. આઠ રૂપિયાના માસિક પગારે અને ત્રણ વરસની બંધણીએ જેઠાલાલભાઈ આફ્રિકે ગયેલા. બીજી બાજુ, દારેસહામના શહેરી મૂળશંકર ઓધવજી ભટ્ટ ડીરાપારખુ હતા. આથીસ્તો, હવે તેમના માટે દારેસહામ દીવાદાંડી બન્યું. દારેસહામના વસવાટે ચારી આપી. પાંદડું નસીબ આડેથી ખસી ગયું. સિદ્ધિના સોપાનો ક્રમિક સર કરતાં દારેસહામ પાણ જેઠાલાલભાઈને સલામ ભરી !

'ખંભાળિયાથી દારેસહામ વિદેશની વાટે એ હકીકતની પૂર્તિ કરી કે ઉંબરો ઓળંગનાર બાળકે ઓરડામાંથી ઓસરીમાં જતાં પ્રથમ માથું બહાર કાઢવું પડે છે. ખંભાળિયાનો ઉંબરો ઓળંગી ટાંગા - દારેસહામવાસી જેઠાલાલ દરિયાઈ સાહસ ખેડી દરિયાવ દિલે સાહસનો સાક્ષાન્કાર કરાવ્યો.' આમ ટાંગા તેમના માટે પહેલું પગથિયું સાબિત થયું. શરૂઆતમાં દુકાનમાં માલ કાઢવાનું, ખરીદી કરવાનું ક્રમશઃ તેમણે કર્યું. પાણ ધીમે રહી ટાંગા - કોરોગવેની દુકાનની ભાગીદારી થઈ ત્યારે બાવળાનું બળ અછાનું ન રહ્યું.

દારેસહામની દુકાનમાં પાણ જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર, પ્રાણશંકર મૂળશંકર ભટ્ટ તેમ જ જટાશંકર વાલજી ખેતિયા બ્રધર્સ - ત્રણેયની ભાગીદારીએ તેમણે સાહસ ખેડ્યું. ચંદુલાલ નાકર લખે છે તેમ, 'ત્રિનામી દુકાનમાં નામના મેળવી કાઠું કાઢ્યું.' કાપડનો ધંધો શરૂ કર્યો. જે કે કોઈક દહેશતે તેમાંથી ફારેગ પાણ થયા. સ્વતંત્ર ધંધાનું મંડાણ કર્યું. અને તેમાં પ્રગતિને પંથે જ ગતિ રહી. જેઠાલાલ એન્ડ કંપનીની નીડરતાએ રચના કરી. કાપડનું કામ મોટા પાયે ચાલવું કર્યું. હરણકાળ ભરી અને આંતરરાષ્ટ્રીય બરનો વેપારવાણજ વિકસાવ્યો.

આ ધંધોધાપો આરંભ કર્યો ત્યારે જેઠાલાલભાઈ પ્રેમજીભાઈ વાઘેલા નામના એક બેન્કરના પરિચયમાં આવ્યા. કેનેડાના ટોરોન્ટો નગરમાં પરિવારજનો સાથે નિવૃત્તિનું જીવન વિતાવતા ૯૫ વર્ષીય પ્રેમજીભાઈ કહે છે, સન ૧૯૫૦ના અરસામાં, જેઠાલાલભાઈને પહેલવહેલા મળ્યાનું સાંભરે છે. ત્યારે તે કાપડના એક નાના સરખા વેપારી જ માત્ર હતા. પરંતુ તે પ્રામાણિક અને સખત મહેનતુ હતા. પોતાની નવીસવી કંપનીને યાણે પાડવા તે મથતા હતા. મને તેમનામાં વિશ્વાસ બેઠો અને પછી તો આ સંબંધ એવો વિકસ્યો અને હવે પારિવારિક સંબંધ બની ગયો છે.

સન ૧૯૫૧ના અરસામાં, 'જેઠાલાલ કલ્યાણજી એન્ડ કંપની'ની એમણે રચના કરી. પોતાની વેપારી કૂનેહને કામે લગાડી. અને પછી ધીમે ધીમે એમના પાસા પોબારા પડવા શરૂ થયા. ઈરિગાથી ડોડોમા, મ્વાનઝાથી લિડી - મિકિન્ડાનો

વચ્ચે એમની ધન ફરકવા લાગી. મોટા ભાગના વેપારી ઘરાકો શિયા ઈમામી ઈસ્માઈલી મુસ્લિમો હતા, તેમ અમીરઅલી રશીદ નોંધે છે. મૂળગત તો જેઠાલાલભાઈની નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતા સૌને વસતી હતી. પરિણામે એમનો વ્યાપ વધતો રહેલો.

જાણે કે કુડીબંધ વધવા જ લાગી. એમના દરેક દાવ પરિણામલક્ષી હતા. એ વેપારવાણજના માણસ હતા તેથી ખેલાડી જરૂર હતા, પણ એમનામાં અદેખાઈ લવલેશ નહોતી. પ્રતિસ્પર્ધીઓ માટેની સમજદારી પણ એમનામાં હતી.

જેઠાલાલભાઈ દર સાલ દેશ ભરમાં વેપાર અર્થે ફરી વળતા. એક કુશળ કાપડના વેપારી તરીકેની તેમની નામના પાક્કી બનતી રહી અને ધીમે ધીમે કાપડના વેપાર ક્ષેત્રે, દેશના ઉત્તમ પાંચ વેપારીઓમાં તેમની ગણના થવા લાગી, તેમ પ્રેમજીભાઈ વાઘેલા નોંધે છે. તેમને ખૂબ ચારી સાંપડી. સામાજિક તેમ જ નાણાકીય સ્તરે તેમણે દેશમાં નવી ભાત ઉપસાવી.

અઢારમી સદી દરમિયાન, હાલાર પંથકમાંથી જંગબાર ગયેલા એક સાહિસક મનેખના પાંચમી પેઢીએ વારસદાર, મોહમદ નાસર કહે છે કે જેઠાલાલભાઈ તેમની માટે તો 'ગુરુ' સમાન જ હતા. તે લખે છે : મારા પારિવારિક ધંધાના વિકાસાર્થે દારેસહામની, ૧૯૪૦ના અરસામાં, અવારનવાર હું મુલાકાતે જતો. મેં સૂતરાઉ કાપડના ઘણા વેપારીઓ સાથે નાતો બાંધવાનો રાખેલો. તે વાટે મોડે મોડે જેઠાલાલભાઈનો પરિચય મને થયો. અને પછી તેમની સાથે ભાઈબંધી જામી ગઈ. જીવનના દરેક ઘટકમાં એ પૂરેપૂરા સજ્જન હતા. જાણે કે મને વરસોથી જાણતા પહેલાનતા ન હોય તેમ મારી કાળજીસંભાળ લેતા. જંગબારથી દારેસહામ સ્થળાંતર કરીને ધંધોધાપો કરવાની એમણે જ મને સલાહ આપેલી. અને પછી દરેક સ્તરે મને સહાયક એ થતા રહેલા.

દારેસહામમાં મેં દસકો વિતાવેલો. અને જેઠાલાલભાઈને જે દિવસે મળાયું ન હોય તે દિવસે હું મારી જાતને કોસતો રહેતો.

પ્રવાસમાં સાથે રહેવા કરવાને કારણે, માણસનો સવિશેષ પરિચય મળે છે. આમ હું ય એમની સંગાથે જપાન ગયેલો, તેમ મોહમદભાઈ લખે છે. એક વેપારી તરીકે આ ઉદ્દાત 'ખેલાડી'ના

ખેલ જોવાની મને ઘણી તક મળેલી અને તેમાંથી હું ખૂબ પામેલો. આ તો ઠીક, પણ એમની સંગાથે હોઈએ તો, વળી, ભૂખ્યા રહેવાનો પ્રસંગ પણ ન આવતો !

૧૯૭૦ના અરસામાં ટાનઝાનિયામાં રાજકીય તેમ જ સામાજિક - આર્થિક ક્ષેત્રે પરિસ્થિતિએ ક્રવટ બદલી. હરકિશન મહેતા લખે છે તેમ, 'યુગાન્ડામાંથી દાદા અમીને એશિયનોની હકાલપટ્ટી કરી ત્યારથી બીજા આફ્રિકન દેશોના માત્ર સાધારણ વેપારી જ હતા. પણ પછી એમનો સિતારો ચમકવા લાગ્યો અને ૧૯૭૧ સુધીમાં તો એમની આવક ઈ.સ. ૧૯૬૫ સુધી તો જેઠાલાલભાઈ માત્ર સાધારણ વેપારી જ હતા. પણ પછી એમનો સિતારો ચમકવા લાગ્યો અને ૧૯૭૧ સુધીમાં તો એમની આવક ઈ.સ. ૧૯૬૫ સુધી તો જેઠાલાલભાઈ માત્ર સાધારણ વેપારી જ હતા. પણ પછી એમનો અસુક્ર્યામતોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરી નાખ્યું ત્યારે આપણા ગુજરાતી વેપારીઓને ઉચાળા ભરવાના દિવસો બહુ નજીક દેખાવા લાગ્યા. આમ તો ટાનઝાનિયાના પ્રમુખ ન્યરેરે સાથે નાકર પરિવારને બહુ ગાઢ સંબંધ. ટાનઝાનિયાની આઝાદી માટે ન્યરેરે લડત ચલાવતા હતા ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની ખફૂગી વહોરી લેવાનો ભય છતાં, જેઠાભાઈ ન્યરેરેની 'ટાનુ' (ટાંગાનિકા આફ્રિકન નેશનલ યુનિયન) પાર્ટીને આડકતરી મદદ કરતા રહેતા. પરંતુ આઝાદી પછી આફ્રિકીઓનો મિજાજ પલટાયો. વર્ષો સુધી પોતાનું શોષણ કરનાર બધા જ વિદેશીઓ એમની આંખોમાં ખટકવા લાગ્યા. પહેલો કાયદો આવ્યો મકાનો પર સરકારી માલિકીનો, ત્યાર પછી બીજો કાયદો આવવાનો હતો ટાનઝાનિયા બહાર જેમની મૂડી હોય એની સરકારને ચોપડે નોંધણી કરાવવાનો. ... જેઠાભાઈને ચાર દિવસ અગાઉ એ કાયદાની જાણ થઈ ગઈ એટલે દારેસહામને છેલ્લી સલામ ભરીને એમણે લંડનનું પ્લેન પકડી લીધું.'

ચંદુલાલ નાકર લખે છે તેમ, ઊડીને આંખે વળગે તેવું કામ તેમનું પારકી છઠ્ઠીના જાગતલ તરીકેનું હતું. શૂન્યમાંથી સર્જન કરેલું. દારેસહામ ગયા ત્યારે મુનીમમાંથી માલિક બનેલા અને ટાંગાનો ધંધોધાપો છગનભાઈ ભટ્ટને હવાલે કર્યો અને તેમ દારેસહામની મતા ભીખુભાઈ ખેતિયાને સુપરત કરી.

લંડનના માર્બલ આર્ચ વિસ્તારમાં, સન ૧૯૭૧ના અરસામાં, પ્રથમપહેલાં ઈલેક્ટ્રોનિક્સની દુકાન કરી. લંડન આવ્યાના ત્રણ મહિનાના ગાળામાં, મકાન ખરીદી લીધું અને આવનજાવન સારું ગાડીનો પ્રબંધ કરી લીધો. કોઠાસૂજે આંખકાન સરવા રાખેલા, આથી જેઠાલાલભાઈ નાકર અને પરિવાર મકાનોના બાંધકામના ધંધામાં પડ્યા. લંડનના બેચવોર્ટર વિસ્તારમાં ૧૩ ઓપાર્ટમેન્ટનું મકાન બાંધકામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ધીમે ધીમે એમનું નામ બંધાયું. તાતા જૂથ સાથે ઘરોબો પેદા થયો અને તેમણે 'બોમ્બે બ્રેચઝરી'ની ત્યાં શરૂઆત કરી. આ રેસ્ટોરાંમાં ૨૫૦ બેઠકોની સગવડ હતી. તે દિવસોમાં બહુ જ ઓછા એશિયનો હોટેલના વેપારવાણજમાં પડ્યા હતા, તેમ પ્રેમજીભાઈ વાઘેલા લખે છે. ૬૦૦ શયનખંડોને આવરતી ત્રણત્રણ

કોશલ્યાબહેન - જેઠાલાલ નાકર દંપતીના નિજી પરિચયમાં આવનારા કેટલાંક લોકોનાં સંસ્મરણો વાગોળવા જેવાં છે :

જપાનના શિગેરુ આશિડા લખતા હતા, 'અમે એમને 'નાકરભાઈ સિનિયર' કહેતા. એમને હું ક્યારેય ભૂલી શકું તેમ નથી.'

દારેસલામ અમે છોડ્યું તેને ય હવે આશરે ૪૦ વરસ થઈ ગયાં છે. હું ય હવે ૭૬ વર્ષનો થયો. હા, વયને કારણે સ્મૃતિલોપ થાય તે સમજાય છે, પરંતુ દિવંગત નાકરભાઈ હજી મને એવા ને એવા સાંભરે છે.

માર્ચ ૧૯૬૬ના અરસામાં, મોરોગોરો રોડ પરેની એમની દુકાને પહેલવહેલા એમને મળવાનો જોગ ઊભો થયો હતો. વેપારવણજ માટેની લેવડદેવડની સમતુલામાં, જપાન સામે પ્રતિકૂળ ખાધ હોવાને કારણે, કેન્યાની, યુગાન્ડાની તથા ટાનઝાનિયાની સરકારોએ રોજ-બ-રોજના વપરાશની ચીજવસ્તુઓને જપાનથી આયાત કરવા પર, ૧૯૬૫ના અરસામાં, પ્રતિબંધ જાહેર કરેલો, તે તમને યાદ હશે. નાઈરોબી ખાતેની અમારી ઓફિસ બંધ કર્યા પછી, અમારા વહીવટકારોએ આ અગત્યના બજારો માટે આયાત કરવાના બીજાંત્રીજા કોઈ નૂસખા હોય તો તે જોઈ તપાસી લેવાનો આદેશ આપેલો. વાતમાં મોણ નથી નાંખવું, પણ ટાનઝાનિયામાં આને સારું કોઈક તક સાંપડે તેમ અમને લાગતું હતું. જો કે ત્યાં તે વેળા સાટાદોઢા, વિનિમયના વેપારની જ ગૂંજાઈશ હતી. જાણે કે લેવડદેવડનો જ નકરો વેપાર. ટાનઝાનિયામાંથી જ માલમતાની નિકાસ કરી શકાય તેની અડધી કિંમતનો જ જપાની માલસામાન માટેના આયાતનો પરવાનો મળી શકે.

તે દિવસોમાં ખાનગી ક્ષેત્રે વેપારવણજ માટે ઘેરાયેલા વાદળો જ હતા. જેઠાલાલ કલ્યાણજીનો વેપાર પણ આમાં આમેજ. કેમ કે વચગાળાના તે દિવસોમાં બધો જ વિદેશી વેપાર જાહેર ક્ષેત્રના અંકુશ હેઠળ હતો. સૂતરાઉ કાપડ આયાત કરવા અંગે ય ખાયકીનો જમાનો હતો. સૂતરાઉ કાપડ બાબતને દેખભાળ માટે એક સરકારી મંડળ હતું, જે 'કોસાટા' [COSATA]નામે જાણીતું હતું. પારાવાર મુશ્કેલીઓના તે દિવસો હતા; તેમ છતાં, નાકરભાઈ જોમશક્તિનો પૂંજ હતા. એમણે મને ભારે હિમ્મત બંધાવી હતી અને એ સતત મને હૂંક આપ્યા કરતા હતા. તેને લીધે તો 'નિઝિઝાવા'[NIZHIZAWA]નો આયાત અને નિકાસનો વેપારવણજ હું વિકસાવી શક્યો હતો. 'ખાંગા' તથા 'કિટેન્ગે' માટે એ નિપૂણ સાબિત થયા હતા. તેના રંગમાં તેમ જ રૂપાંકન (ડિઝાઈન)માં એમની બરોબરી કોઈ જ કરી શકતું નહીં. એ સૌથી આગળ જ રહ્યા હતા.

મારી જાણકારી અને અનુભવ અનુસાર, એ એક સર્વોત્તમ વેપારી હતા. મને તો એમનો સ્વભાવ સૌથી વધારે સાંભરે છે. એ બહુ માયાળુ અને હૂંકાળા હતા. જ્યારે જ્યારે હું એમને મળવા જતો ત્યારે ત્યારે હસતા હસતા અને ખૂલા દિલે મને એ આવકાર આપતા અને મારી સાથે પ્રેમથી વાતચીત કરતા. જો કે વાતચીત બાદ, વેપારવણજની વાતમાં ભાવતાલ અંગે એ બહુ જ કસીને વાત કરતા. તેમાં એમને પહોંચી વળવું સહેલું નહોતું જ નહોતું !

સમય સમયનું કામ કરે છે. અને તે કેવો ઝડપી છે ! નાકર પરિવારે લંડનની અમારી મુલાકાત વેળા અમારા માનમાં કેવી સરસ મજની મિજબાની ગોઠવેલી તેનું મને અને મારી પત્નીને મીઠું સ્મરણ છે.

•
'ભાઈ ! એમનાં મૂલ નોં થાય ! સ્વભાવે ય પરગજુ, ધાર્મિક અને દયાળુ તો એવા કે અમારા ગામમાં કોઈને ય ઘરે પ્રસંગ હોય, તો પંડે પોતે ઊભા ને ઊભા; અને જમણમાં મીઠાઈ તો એમની જ જવાબદારી હોય તેમ વર્તે. આવું માણસ થાવું નથી.'

દાયકાઓ પહેલાં, ટાનઝાનિયામાં કોરોગ્વે ખાતે કિશોરાવસ્થા ગુજારનાર, અને અબીલાલ વિલાયતના પાટનગર લંડનના કેન્ટન વિસ્તારમાં વસતાં, લલિતાબહેન કોટેચ્યા આવું આવું કહેતાં હતાં. આજે લગભગ પંચોતેરની વયે પહોંચેલાં લલિતાબહેન દિવંગત કોશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલભાઈ કલ્યાણજી નાકરની વાત કહેતાં થાકતાં જ નહોતાં.

'તમે માનશો ? ગામના ઓછી આવકવાળા કુટુંબીઓનાં બાળકોને પોરસાવે, ભણાવે અને જરૂર પડે તો પરણાવી પણ આપે. રાતવરાત કોઈ પણ પરોણો આવ્યો હોય, તો તે દરેક એમને ત્યાં જ હોય. મોટા ભાગે લોકો એમનું નામ પૂછતાં જ આવ્યાં હોય. ચોમેર પાંચમાં પૂછાય તેવાં એમનાં નામ અને કામ. મારું સગપણ એમણે જ કરાવેલું અને મને પરણાવીને સાસરે ય એમણે જ મોકલેલી. મારાં બા, રંબાબહેન તથા મારા બાપુજી, પોપટલાલ લાલસેતા અડખપડખે જ વસે. આથીસ્તો, અમને ઘર જેવો માલોલ.

લલિતાબહેન મન મૂકી વરસતાં રહ્યાં : જેઠાલાલભાઈને હું મામા કહેતી. અને એમનાં સંતાનો ય આજે મધમીઠો સંબંધ જાળવે. જશવંત જ્યાં ક્યાં જાય તો તરત ફોન કરે, પૂછે અને જાણ કરે. 'બેન બેન' કહેતાં તેમની જીભ જ જાણે કે સુકાય નહીં !

'મામાએ પોતાની સાળીને પરણાવી અને તે બે જણને સરસ થાળે ય પાડી દીધાં. આ તો ઠીક, મારા ભાઈ, છૂટાછેડા થયાં હોય, મનમેળ ન હોય તો મૂળ સુધી જાતે પંડે પહોંચે અને કેટકેટલાંના મનમેળ એમણે કરાવી આપેલાં છે. આ સૌ આજે સુખી છે. દૂઆ દો, જેઠાલાલમામાને !

•
'જાણે કે એમને 'લવજી' નામ નહીં, 'દેવજી' જ પરસંદ હોય, તેમ જેઠાલાલભાઈ લેવામાં કંઈ ન સમજે, બસ દેતા જ હોય. એ દેવામાં જ રત રહ્યા.'

આશરે ચારેક દાયકાથી લંડનના ઓતરાદા પર, ઈલિંગમાં વસવાટ કરતા હંસરાજભાઈ પોપટ આમ કહેતા હતા. પંચાશી પંચાશી ચોમાસાં ભાળનારા, મૂળ ભાણવડના આ નબીરા અરધી સદીથી જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર અને પરિવારને બહુ જ નજીકથી ઓળખે. ખુદ દારેસલામમાં કાપડના જથ્થાબંધ વેપારી. આયાત નિકાસ પણ કરે. અને આમ વેપારી વેપારી તરીકે ઓળખાણ થઈ, પિછાણ થઈ અને પછી ઘરવટ પણ જામી.

હંસરાજભાઈ કહેતા હતા, 'નાકર પરિવારની હોટેલો હતી, તેની બાજુમાં મારી પણ હતી. અમે બંને રોજ હળીએ મળીએ. મારા અને મારા ભાઈને સારું ક્યારેક ક્યોરી કે એવું બાંધીસીંધીને નાસ્તામાં ય લઈ આવે. જેઠાલાલભાઈ ચોખ્ખા દિલના માણસ. ખૂબ માયાળુ અને પોતાના કુટુંબીઓ માટે અપરંપાર લાગણી. કોઈને માટે ક્યારે ય ઘસાતું બોલતા સાંભળ્યા જ નથી.

છેલ્લે લંડનમાં હતા. માંદા પડ્યા. મને ટેલિફોન કરે. કહે : મને બોર ખાવા છે. હું મારી દુકાનેથી બોર તારવીને લઈ જઉં. ક્યારેક વળી કહે : સીતાફળ ખાવાં છે. હું ગોતીને સીતાફળ લઈ જાઉં. માનશો ? ઘેર જાઉં, જોઉં. એમણે ન તો બોર ચાખ્યા હોય, ન સીતાફળ અડ્યું હોય. બસ ! એમને તો મને મળવાની તાલાવેલી જ હતી. બોર અને સીતાફળ તો બહાનું હતું, મને બોલાવી વાતોમાં દિલ પરોવવાની જ એમને ઝંખના હતી.

બાળપણમાં, જેઠાલાલભાઈએ ખૂબ દુઃખ જોયેલું. એથી, દુઃખ શું તેની એમને પૂરી ગતાગમ. આથીસ્તો, એ સમદુઃખી રહ્યા. દયા ખૂબ. કોઈનું દુઃખ એમનાથી સહેવાનું જ નહીં. તેને ભાંગવા તનતોડ કોશિશ કરતા રહેતા.

•
'તમે આ સિગારેટ પીઓ તો શું મળે ? શો ફાયદો થાય ? છોડો.' કહી એમણે મારું સિગારેટનું પાકીટ આંચકી લીધું. અને પછી કહે, હવે જો પીધી છે તો પાંચ હજાર શિર્વીંગ દંડ તમારે ભરવો પડશે અને તેની એક એક સેન્ટ ધર્માદામાં વાપરી જાણીશ !'

'ત્યારની ઘડી અને આજનો દિવસ; મેં ક્યારે ય સિગારેટ પાછી પીધી જ નથી. આ બંધી દૂઆ જેઠાલાલભાઈને જ જાય.' આશરે ૧૯૫૦ના અરસામાં, કચ્છથી પેટિયું રળવા આફ્રિકે સિંધાવેલા એક કુટુંબના નબીરા, નામે ઔનઅલી અબ્દુલરસૂલ મોલુ યતુ આમ જણાવતા હતા. આજે ૮૨ વર્ષની વયે મધ્ય પૂર્વના દુબઈ મહાનગરમાં તે વસે છે. પહેલાં ઝાંઝીબાર અને પાછળથી દારેસલામમાં ધંધોધાપો કરતા ઔનઅલીભાઈએ દેશપરદેશનું ખૂબ ખેડાણ કરેલું છે.

જેઠાલાલભાઈ માણસ તરીકે તો સારા હતા જ, પરંતુ વેપારી તરીકે પણ સારા હતા. અમારે પરિચય થયો અને તે વિકસ્યો તેમ ઘરવટ પણ થઈ. અમે સાથે

ને સાથે ધંધાધાપાનાં કામોમાં લોઈએ. એમનાં સંતાનો પણ આ સંબંધ જાળવે છે. જેઠાલાલભાઈ ઉપરાંત જશવંત જેડે ય મારે જપાન સરીખા પરદેશે જવાનું થયું છે.

દારેસહ્યામમાં સૂતરાઉ કાપડના ઔનઅલીભાઈ જથ્થાબંધ વેપારી હતા. આયાત નિકાસ પણ કરતા રહેતા. વળી, તેમનો વડાણવટાનો ય ધંધો હતો.

ઈંગલેન્ડમાં ૧૯૭૪થી સ્થાયી થયેલા જાણીતા જ્યોતિષી વાસુદેવભાઈ પોતાનાં સ્મરણો વાગોળતાં હતા. પાટનગર લંડનના પશ્ચિમી ઉપનગર વેમ્બલીના શહેરી વાસુદેવ બદિયાણીને આમ તો ૧૯૫૫થી જેઠાલાલભાઈનું નામ સાંભરે. તે દિવસોમાં તે તેમના બનેલી, જીવાણુદાસ મજીઠિયા પાસે વતન પોરબંદરથી દારેસહ્યામ ગયેલા. જીવાણુભાઈનો પણ કાપડનો જ વેપાર અને વારેપરબે તે જેઠાલાલભાઈના તથા તેમના દીકરા જશવંતના વખાણ કર્યા કરે.

હું પાછો ભારત ગયો અને ૧૯૫૮માં ફરી નસીબ અજમાવવા ટાંગાનિકા પરત થયો. બેન્કમાં નોકરીએ લાગ્યો. ભરમાં બદલીઓ થતી રહી. ૧૯૬૧માં દારેસહ્યામ આવ્યો અને ફરી વાર કસ્ટમ્સમાં રોજગારીએ રહ્યો. મને જ્યોતિષનો શોખ. તેની ચોપડીઓ સાથે ને સાથે. તેનો અભ્યાસ કરું. જશવંતને મળવાનું થાય. તે પ્રશ્નો પૂછે. એક વાર મને દુકાને બોલાવ્યો અને ત્યાં તેણે પ્રશ્નો ચાલુ રાખ્યા. મેં કુંડળી બનાવી જવાબ આપવાના રાખ્યા. તેમાં રેસ્ટોરાં - હોટેલના ધંધાની વાત નીકળી. મેં તેની ભલીવારી દર્શાવી. બહારથી દુકાનમાં આવતા આ દુકાનના માલિક અને કાપડના વેપારી વડીલ જેઠાલાલબાપાએ વાત સાંભળી, એમને મારી રજૂઆત રુચી નહોતી.

વરસો વીતી ગયા. ૧૯૭૪ પછી હું ય વિલાયત ગયો, વાસુદેવભાઈએ વાતનો તંતુ ચાલુ જ રાખ્યો. વળતે વરસે જશવંત મળ્યો. ૧૯૭૬માં હોટેલો એમણે લેવી શરૂ કરેલી. એક દિવસ હોટેલ પર મને જેઠાલાલબાપા જોઈ ગયા. મને કહે, 'ત્યાં જ ઊભા રહો !' મને થયું, 'પાછું મેં શું કર્યું ? મોટું શરીર, પણ વડીલ ઊભા થઈ મારી પાસે આવ્યા. હાથ મેળવવા જમણો હાથ લાંબો કરી કહે, 'તમે સાચા ભાઈ ! હવે તો હું જ તમારું સ્વાગત કરું છું.' તે દિવસોમાં હું રજની સાથે રહેતો હતો. અને પછી અવારનવાર અમે મળતા રહ્યા. મારા કામને સારુ હું હોટેલમાં જ જતો કરતો.

જેઠાલાલબાપાના બીજા દીકરા રજનીને ત્યાં રહું. જેઠાલાલભાઈ પણ તે દિવસોમાં રજની સંગાથે હતા. એક વાર મને બદામના એકાદબે દાણા લેતો અને ખાતા ભાળ્યો. લાગવા કહે : 'એમ નહીં; આમ લેવાય.' અને એમણે મુઠ્ઠો ભર્યો અને મારા હાથમાં ઠાલવી, કહે, 'દસબાર ખાઈએ તો જ લાભ મળે.' અને પછી પોતે ય મુઠ્ઠો ભરી બદામ આરોગી !

અને આમ ધીમે ધીમે અમે નજીક આવતા ગયા. એમને મારામાં વિશ્વાસ પણ બંધાતો ગયો. ધંધાના કામકાજ માટે, તેના નવાનકોર આદર અંગે સૌ પહેલાં મને સાંભળવાનું એ ખુદ છોકરાઓને જણાવે.

હોટેલમાં રહેતો હતો તેથી એક દિવસ જાણ્યું કે મારાં પત્ની અને બાળકો દેશમાં છે. અને એમણે કરી પડપૂછ : 'આ ન જ ચાલે.' અને પછી જશવંતને ઉદ્દેશીને કહે, 'આજને આજ ટિકિટ મોકલી આપો અને તે સૌને તેડી બોલાવો.' વાસુદેવભાઈ કહેતા હતા, તેમનો પરિવાર અહીં આવી ગયો, ઠરીઠામ થયો તેમાં બાપાનો જ સાથ અને કુનેહ.

વાસુદેવભાઈ કહેતા હતા : એ મસ્ત માણસ. ઉદારમના મનેખ. એમને દરિયા જેવું દિલ. એમને ભગવાન શંકરમાં પણ ઊંડી શ્રદ્ધા. જમનગર હોય ત્યારે દરરોજ દર્શન કરવા જાય. સોની નોટ સાથે રાખે. જરૂરિયાતવાળા હોય કે તરત દવાદાડ સારુ પૈસા આપીને જ આવે. ધર્મમાંની એમની આવી આરથા હતી. દરિદ્રનારાયણની એમણે મન મૂકીને આરાધના કરી છે.

'કૌશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલભાઈ નાકર બહુ સારા માણસો. હું કહેવા ખાતર, ભાઈ, કહેતી નથી. પરંતુ એ બંનેનો સ્વભાવ બહુ જ સારો અને મળતિયો. મને તો જાણે કે દીકરી તરીકે જ રાખી અને સમૂળગો વ્યવહાર પણ માવતર તરીકે જ એમણે રાખ્યો હતો.'

વેમ્બલીમાં ૧૯૭૧થી આવી વસેલાં મંજુલાબહેન ચન્દ્રકાન્ત રામિયા કહી રહ્યા હતાં. ક્યાં કચ્છમાં આવેલું મુન્દ્રા; ક્યાં ટાંગાનિકાને દખાણાદા કિનારે આવેલું લિન્ડી. અમારા બાપદાદાનું વતન કચ્છડો. રોજગારી સારુ મારાં માવતર, શાન્તાબહેન અને આણંદજીભાઈ બજારિયા લિન્ડી જઈ વસેલાં. પછી અમે તો દારેસહ્યામમાં ઠરીઠામ થવા ગયેલાં અને જોગાજોગ 'અલી માન્ગા'માં લાંબો વખત રહેવાનું બનેલું, ત્યાં અડખેપડખે જ રહેલાં. 'અલી માન્ગા'માં અમારું ઘર બે બારણાં જ છેટું, પણ મારી બાને કૌશલ્યાબહેન સાથે બહેનથી વિશેષ.

એક અંદાજ મુજબ કુંવરજી કરસનદાસ નામે આ પરિવારના વડીલ, ૧૮૫૦ના અરસામાં, ઝાંઝીબાર કમાવાધમાવા સારુ જઈ વસેલા. ૧૮૮૦ના અરસામાં લિન્ડી ગામે તેમણે પોતાની દુકાન ચાલુ કરેલી. સન ૧૯૮૦ વેળા આ દુકાનની એક સદીનો એક અવસર થયો હતો, તેમ ઘણા જાણકારો જણાવે છે.

સાત સાત દાયકા ઉપરાંતનું આયખું બળવત્તર કરનારાં મંજુલાબહેન કહેતા હતાં કે મને મોમ્બાસા પરણાવી, પણ આ બંનેએ મારી સાથે છેવટ લગી મધમીઠો સંબંધ જ જાળવેલો. હું દારેસહ્યામ જાઉં તો એમને ઘેર રહેવા ય જાઉં. પાછળથી એ જમનગર ગયાં તો ત્યાં જવાનું ય બનતું. મારાં માવતર ઊતરતી વયે મુંબઈમાં સાંતાક્રુઝ ઉપનગરમાં જઈ વસેલાં. તો દેશમાં જાય ત્યારે મુંબઈમાં એમનો ઊતારો ત્યાં જ હોય. અહીં લંડન આવે ત્યારે, ભાઈ, અમારે નિત નિત હળવાનું મળવાનું.

એ બંને તો હવે મોટે ગામતરે સિધાવી ગયાં છે. મારાં ય માવતર હવે હયાત નથી. પરંતુ એમના દરેક સંતાન આજે પણ એવાં જ હેત વરસાવે. વારેપરબે ખબરઅંતર પૂછે અને જૂનાં સંબંધો અકબંધ જાળવે.

'અમીરી તો આજે ચોમેર દેખાય છે, પણ તેમાં માણસાઈ ક્યાંક ગાયબ થયેલી વર્તાય. પરંતુ કૌશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલભાઈમાં અમીરાઈ તો હતી, પણ સાથે સાથે માણસાઈ ખીચોખીચ હતી. દિલના બહુ મોટા માણસો.'

ઈંગલેન્ડની જાણીતી પેઢી, 'પોપટ ફૂડ સ્ટોર્સ'ના માલિક બંધુ, દિવંગત હિમ્મતભાઈ પોપટનાં પત્ની, લતાબહેન કહેતા રહ્યાં. આ પોપટ પરિવાર ૧૯૭૨થી વેમ્બલીમાં વસ્યો છે અને ઈલિંગ રોડ પરે તેમની વિશાળકાય દુકાનો આવેલી છે. વિલાયત આવ્યા તે પહેલાં ટાનઝાનિયાના પશ્ચિમ વિસ્તારે ટબોરા નગરમાં તેમનો ધંધોધાપો હતો.

'જેઠાલાલભાઈ પોતાના ધંધા સારુ પ્રવાસે આવે અને અમારા વિસ્તારમાં હોય ત્યારે અમારે ત્યાં એમનો ઊતારો રહેતો. અમે વળી એમની પાસેથી માલની ખરીદી કરતા. ધીમે ધીમે આ સંબંધ વિકસતો ગયો અને તે બંને પરિવારોને સાંકળતો રહ્યો. આજે અમારે ઘરવટ છે. અમારા કુટુંબમાંથી જે કોઈ ટબોરાથી દારેસહ્યામ ગયું હોય, તે અલબત્ત, એમની મહેમાનગતિ જ માણે. અને હવે આજે ય આ સંબંધ ટકી રહ્યો છે.'

જેઠાલાલભાઈને વાત કરવાની આવડત. સાંભળનારને એમની વાત ભારે ગમતી. એમની સોબત કરવી ખૂબ ગમે. એ દુનિયાની કોઈને કોઈ સફરે ગયા હોય. વિમાનમાં ય બેઠા હોય. તે દિવસોમાં વિમાની મુસાફરીનું સૌને અચરજ. અમે એમની મુસાફરીનું વર્ણન મન મૂકીને સાંભળતા જ રહીએ, લતાબહેન કહેતા હતાં.

૧૯૬૦ના અરસામાં કોંગોને આઝાદી મળી. સરહદથી અમે બહુ દૂર નહીં, તેથી તેની અસર અમને ય થઈ. ધંધો પડી ભાંગવા લાગ્યો. અમે વીંટીસાટીને દેશ ભેગા થઈ ગયાં. થોડુંક રહી, જો કે પરિસ્થિતવસાત પાછા ફર્યા. પરંતુ મુસીબતોનો કોઈ પાર નહીં. એ દિવસોમાં ય જેઠાલાલભાઈ અમારી પડખે જ હતાં. એમણે અમને ભારે હિમ્મત આપી છે. અમને બેઠાં કરવામાં કોઈ ક્યાશ એમણે રાખી નહોતી.

વિશ્વ-પ્રવાસનો અનુભવ અમે દંપતી કરીએ તે ય સારુ એમણે જંપ વાળેલો નહીં. નકશો કરી આપ્યો. દોરવાણી આપી અને હિમ્મત આપી તો તે ય પારાવાર. અને અમે દેશવિદેશ ધૂમી શક્યાં, તેમાં એમની જ દૂરંદેશી.

એ દંપતી બહુ લાગણીવાળાં માણસ. આજે આવાં માણસ મળવા મુશ્કેલ.

હોટેલો - એડવર્ડિયન, વોટરગાર્ડન તથા બેઈલિજ હોટેલોની પણ એમણે કૂનેલે રચના કરી.

જેઠાલાલભાઈ જેમ ખાવાના શોખીન હતા તેમ ખવડાવવાના ય હતા. શુક્લ પક્ષના ચંદ્રમાની જેમ, દારેસલામના ધંધાધાપાના વિકસતા દિવસોમાં, પોતાની પેઢીમાં ભર વિસ્તારમાંથી ખરીદી કરવા આવેલા ધરાકો ખાધાપીધા વિના ક્યારેય પાછા જતા નહીં. મધ્યાહને ભોજન સારુ દુકાન વધાવી હોય ત્યારે આવા અતિથિઓને લઈને એ ઘેર પહોંચી જતા. કૌશલ્યાબહેનમાં આગોતરી સમજણ હતી અને મૂકાયેલાં આંધણમાં, આવા આવા અતિથિઓનો ય ક્યાસ રહેતો. ખાવાનો એમનો શોખ છેલ્લી માંદગી બાદ પણ અછાનો રહેલો નહીં. હોસ્પિટલમાં એ પોતાની વેતરણ રાખતા અને આનંદે બદામપિસ્તાનું દૂધ કરીને ગટગટાવી લેતા. કહે છે કે, ઘેર આવ્યા કેડે ય બદામપિસ્તાવાળું કઢિયલ દૂલ અને મસ્ત મજની ફૂલેલી પૂરીને ન્યાય આવ્યામાં એ સતત તત્પર રહેલા.

અબી હાલ, કેનેડાના ઓટાવા નગરમાં વસવાટ કરતા અમીરઅલી એચ. રશીદ લખે છે તેમ, દંપતી વૈષ્ણવ અને શાકાહારી હતાં, છતાં એમને માણસભેદ હતો જ નહીં. જેઠાલાલભાઈ સાથે ભાઈબંધી પાકી બની પછી, એક વાર, અમીરઅલીભાઈને ભોજન સારુ ઈજન મળ્યું. બ્રાહ્મણનું પાવિત્ર્ય જોખમાય નહીં તેની અમીરભાઈને ભારે ભીતિ અને ઘિંતા. આવા કોઈક અજાણ વચ્ચે અમીરઅલીભાઈ નાકર દંપતીને ઘેર પહોંચ્યા. દંપતીએ હુંકાળો આદરસત્કાર કર્યો. બંનેએ અડખેપડખે પાટલે પલોંઠ લગાવી અને કૌશલ્યાબહેને ગરમાગરમ ગુજરાતી ભાણું પીરસવા માંડ્યું. ટોળટપ્પા વચ્ચે શિયા ઈમામી ઈસ્માઈલી મુસ્લિમ બિરાદર અને વૈષ્ણવી પરંપરાના મરજાદી બ્રાહ્મણ નબીરાએ પેટ ભરીને ભોજન આરોગ્યું. બંને ભાઈબંધ હળવા ફૂલ હતા.

ધંધાને સારુ જેઠાલાલભાઈને જપાન જવાના અનેક પ્રસંગો પડેલા. એક વાર લાંબું રહેવાનું થયેલું. પોતે શુદ્ધ શાકાહારી. રસોઈકામમાં ય વિશારદ. હોટેલના રસોડામાં ભોજન પહેલાં, આથીસ્તો, એ પહોંચી જતા. બહરચીને અષ્ટમ્ પશ્ચમ્ સમજવી દઈ, પોતાને ભાવતી અને ફાવતી રસોઈ પોતે કરી દેતા ! અને પછી ઠાવકાઈએ ભોજનના સમયે પોતાના મેજ પર આવી બેસતા અને અધિકૃત પીરસાણિયા આગોતરાં રાંધ્યાં ભોજન ભાણે પીરસી જતાં ! આ તો કમાલની સૂજ !

જેઠાલાલભાઈનો દેહ જામનગર મુકામે ૧૭ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ના દિવસે પડ્યો. ૨૫ જુલાઈ ૧૯૨૨ના દિવસે ખંભાળિયામાં જન્મેલાં તેમનાં પત્ની કૌશલ્યાબહેનના આખરી દિવસો લંડનમાં વિતેલા. અને લંડનમાં ૧૭ માર્ચ ૧૯૯૦ના દિવસે તેમણે આ જ્ઞાની દુનિયાને અલવિદા કરેલી. આ દંપતીને છ સંતાનો - જશવંત, રજની, ભૂપેન્દ્ર અને ભરત એમ ચાર દીકરાઓ તેમ જ મંજુ અને હસુ નામે બે દીકરીઓ. જશવંત અને રજની હાલ દુબઈ ખાતે વેપારવાણજમાં વ્યસ્ત રહે છે. ભૂપેન્દ્ર લંડનમાં સ્થાયી થયા છે અને ભરતે ઓસ્ટ્રેલિયા નિવાસ કર્યો છે. જ્યારે મંજુ મુંબઈમાં વસે છે અને હસુ કેનેડામાં વસવાટ કરે છે. આ દરેક માતાપિતાનો વારસો જાળવવા કૃતનિશ્ચયી રહ્યાં છે. અને તે પછીની પેઢી પણ કૌશલ્યાબહેન અને જેઠાલાલભાઈનો વારસો ઉજાગર કરવા માટે તત્પર છે.

જામનગરના અગ્રગણ્ય શહેરી તેમ જ 'જે. કે. ફાઉન્ડેશન'ના એક ટ્રસ્ટી ગૌરીશંકર ઇગનલાલ પુંજાણી કહે છે કે 'મને એના સદ્ગુણોનું ખૂબ જ આકર્ષણ હતું. ... સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ પ્રત્યે એમને અપાર પ્રેમ હતો. દેવી ગુણો એમાં અપાર હતા. એને કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે રાગદ્વેષ હતો નહીં. અલંકારનું નામ ન હતું. સત્ય અને દયાથી ભરપૂર હતા. દયાના સાગર હતા. કોઈ પણ વ્યક્તિને મદદ કરવા હંમેશાં તત્પર રહેતા.'

જેઠાલાલભાઈને જ્ઞાતિનું ગૌરવ હતું. તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં દરેક જ્ઞાતિજનને થોડીક મિનિટો માટે ય મળવા હળવા જઈ આવે. ગૌરીશંકરભાઈ નોંધે છે તેમ 'રાજ્ય પુરોહિત વિદ્યાર્થી ભુવન'ને એ પહેલેથી જ સહકાર આપતા અને સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ ત્યારે ઘણી નબળી હતી. સંસ્થાને પગભર કરવા માટે ૧૯૬૫થી જેઠાલાલભાઈ ગૌરીશંકરભાઈને સતત કહ્યા કરતા. પરિણામે

૧૯૬૮માં આવું ભંડોળ ઊભું કરવાને સારુ ગૌરીશંકરભાઈ પુંજાણી આફ્રિકે ગયેલા. ગૌરીશંકરભાઈના મત અનુસાર, ' ... જરૂરિયાત કરતાં વધારે ફંડના વચનો મળ્યા, ત્યારે મારે એની સાથે ચર્ચા થઈ અને હાયર એજ્યુકેશન માટે જામનગરમાં બોર્ડિંગ કરવી એવો નિર્ણય એઓએ આફ્રિકામાં લીધો. અને ધાર્યા મુજબ સફળતા મળી અને જમીનનું પણ 'આરામ' તરફથી દાન મળ્યું. આજે જે હાલત છે તેના પાયામાં એની શક્તિ પડેલી છે. જેની કિંમત માત્ર બેથી અઢી લાખની હતી. આજે ૨૫ કરોડની પ્રોપર્ટી એ સંસ્થા પાસે છે અને તેમાં ૩૩ વર્ષ પછી પણ, 'જે. કે. ફાઉન્ડેશન' રૂપિયા ૩૭ લાખ ખર્ચ કરીને પ્રાણ પૂર્યા છે અને દરેક લોકને ઉપયોગી થશે તેવું તેમનું યોગદાન છે.'

જેઠાલાલ નાકરની હયાતી વેળાનું રાજ્યપુરોહિત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું સાંપ્રત કલેવર અને ચિત્ર પોરસાવે તેવું છે. એ સમયે કેટકેટલા પ્રાતઃસ્મરણીય નામધારીઓનું કામ ચોમેર તપતું હતું. દારેસલામમાં જેઠાલાલભાઈનો સિક્કો પડતો હતો ત્યારે તે જ નગરમાં મૂળશંકર ઓધવજી ભટ્ટ ધ્રુવતારક સમ ચમકતા હતા. એમનામાં ભારે દૂરંદેશી હતી. મુંબઈમાં નરભિરામભાઈ દયારામ મહેતા તેમ જ લક્ષ્મીશંકરભાઈ ઝીણાભાઈ મહેતાની સાળા બનેલીની જોડીએ તો કમાલ કરેલી. આ પૂર્વસૂરિઓએ વિદ્યા ક્ષેત્રે અપૂર્વ સેવાઓ આપી જાણેલી. તે દિવસોમાં ખંભાળિયામાં 'ઝીણા અદા' નામે સુખ્યાત ઝીણાભાઈ ખીમજી ખેતિયાનો ય ડંકો બજતો હતો. જામનગરમાં રવાશંકરભાઈ લક્ષ્મીશંકર પુંજાણી, પોપટલાલભાઈ લક્ષ્મીશંકર પુંજાણી તેમ જ ઇગનલાલભાઈ લક્ષ્મીશંકર પુંજાણી સરીખા ભાઈઓનું કામ સતત બોલતું હતું. 'કેશવજી બી.એ.'ના હુલામણા નામે જાણીતા બનેલા કેશવજીભાઈ પુંજાણીનું કામ ઘણાને સારુ પોરસ ચડાવે તેવું હતું. અને બીજી પાસ, મુંબઈમાં, બારોટ પરિવારના વડીલ ભાઈ દયાશંકરભાઈ માવજી બારોટ, અને શિવશંકરભાઈ જોશીની પણ આગેવાનીનો લાભ જ્ઞાતિને મળતો હતો. કેરળના 'કોઝિકોડે' નગર તરીકે આજે ઓળખાતા, કલિકટ શહેરમાં, તે જ સમયે કાન્તિલાલ મૂળજી ભટ્ટની ય આ નક્ષત્રમાળામાં સામેલગીરી હતી. અને તે પછીની પેઢીમાં, ખંભાળિયાના પ્રેમશંકર વસનજી ભટ્ટ તેમ જ ગૌરીશંકર ઇગનલાલ પુંજાણીએ પણ પોરસાવતી આગેવાની આપી છે. જગતને ચોક પથરાયા આ દૂરંદેશ નક્ષત્રમાળામાં જેઠાલાલભાઈ પણ પૂરેવચ્ચ રહેલા.

સમાજના નીચલા થરના પરિવારો માટે લગનસરાના ખર્ચ ભારે લાગતા હોય છે. જેઠાલાલ નાકર ખુદ તેમાંથી પસાર થયા હોઈ, એમને મર્થદાઓ અને મુશકેલીઓનો પૂરો અંદાજ હતો. પરિણામે, એમણે સામૂહિક લગનસરાનો વિચાર આવ્યો. ફક્ત વિચાર કરીને બેસી રહે તે આ જાણ નહીં. એમણે યોજના કરી, અમલમાં મૂકી અને ૧૯૭૯ના અરસામાં જામનગરના આણંદાબાવા સેવા સંસ્થાની જગ્યામાં જ્ઞાતિજનોના લાભાર્થે પહેલા યજ્ઞનું યજ્ઞમાનપદ ગ્રહણ કરેલું. આ એકવીસમી સદીના આરંભકાળે, ત્રણ દાયકા પહેલાંની આ ઘટનાને નાણવા જેવી છે. સમાજસુધાર ક્ષેત્રે તે દિવસોમાં આ મોટી એક હરણફાળ હતી.

જેઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર તથા કૌશલ્યાબહેન જેઠાલાલ નાકરનાં લોકોદ્ધારનાં સ્વપ્નને સાકાર કરવાં 'જે. કે. ફાઉન્ડેશન' તથા 'રાજ્યગૌર ફાઉન્ડેશન'ની ૧૯૯૩માં સ્થાપના કરવામાં આવેલી. જામનગર પાસેના વસઈ ગામથી આ પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં જ્ઞાતિનાં જરૂરિયાતમંદ સભ્યોની એક યાદી આરંભે તૈયાર કરવામાં આવી. ગામડે ગામડે ફરી મોજણી કરવામાં આવી. જ્ઞાતિનાં મંદ, વિધવા, વૃદ્ધ તથા અપંગ એવાં ૧૦૦ લાભાર્થીઓને દર માસે મનીઓર્ડરથી આર્થિક સહાય મોકલવાનું શરૂ કર્યું. જે આજ પર્યન્ત એટલે કે છેલ્લાં ૧૭-૧૮ વર્ષથી સતત ચાલુ જ છે. વળી, ધીમે ધીમે દવા - સારવાર સહાય, શિક્ષણ સહાય તથા સ્વરોજગાર માટે યુવાનોને મદદ, - આમ જુદી જુદી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે.

જેઠાલાલભાઈએ ૧૯૭૯માં જામનગરના આણંદાબાવા સેવા સંસ્થા ખાતે જ્ઞાતિના પ્રથમ સમૂહ લગનની શરૂઆત કરેલી. તેમના મિત્રો, ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ અને પુત્રોએ લોક કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓને ગતિશીલ બનાવી જાણી છે.

બ્રિટનમાં સાઈકલ સંઘર્ષ

• ઋતુલ જોષી

'સાઈકલમ્ શરણમ્ ગરણમિ !' નામે સાઈકલ વિશેનો લેખ મેં કંઈક અંશે મુગ્ધતા અને રોમાંચથી લખેલો. તેના પ્રતિધ્વનિ રૂપે આ લેખમાં બ્રિટનમાં સાઈકલિંગ વિષે જમીની હકીકતો આપી છે. વિહંગાવલોકન જેવું આ સાઈકલની સીટ પરથી કરેલું 'સાઈકલાવલોકન' છે. અહીં વાહન-વ્યવહારને લગતાં વિવિધ પાસાં અને યુરોપીય શહેરોમાં જેવા મળતા નવા પ્રવાહોને ધ્યાનમાં રાખીને સાઈકલ ચાલનની વાત કરી છે.

મોટરી-કરણ અને કાર-અવલંબિત શહેરો : બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના સમયથી યુરોપ અને અમેરિકામાં 'મોટરી-કરણ' જબરું જોર પકડેલું છે. આજે યુનાઈટેડ કિંગડમમાંનાં ૪૫% ઘરોમાં એક કાર અને ૩૫% ઘરોમાં બેથી વધુ કાર છે. વીસેક વર્ષ પહેલાં કદાચ આને 'વિકાસ'ની નિશાની માની શકાય, પણ આજે પર્યાવરણ અને હવામાનના બદલાવના સંદર્ભમાં વધુ પડતું મોટરીકરણ ગંભીર સમસ્યા છે. કારણ, વધુ કાર્બન ધુમાડા અને પેટ્રોલ-ડીઝલ જેવાં બળતણ પર વધુ પડતું પરાવલંબન. શહેરના વાહન-વ્યવહારમાં જે કારનું આધિપત્ય હોય તો તેવા શહેરોમાં ઉપ-નગરોનો વિકાસ ઝડપથી થાય છે. કારવાળા લોકો એવું માને છે કે કાર હોવાને લીધે તેઓ શહેરથી દૂર સસ્તાં અને મોટાં મકાનોમાં રહી શકશે. તેના લીધે વસ્તીમાં વધારાના પ્રમાણથી ઘણો વધારે શહેરોનો ફેલાવો થતો જ રહે છે. કાર-અવલંબિત શહેરો એટલે વધુ ફેલાવો ધરાવતાં શહેરો. વધુ ફેલાવો ધરાવતાં શહેરો એટલે લાંબા અંતરો, વધુ ટ્રાફિક, વધુ ટ્રાફિક જામ અને વધુ કાર્બન ધુમાડા. જે આપણે બ્રિસ્ટલ અને અમદાવાદની સરખામણી કરીએ તો બંને શહેર લગભગ સરખો વિસ્તાર ધરાવે છે - ૪૫૦ ચોરસ કિલો મિટર. પરંતુ અમદાવાદની વસ્તી લગભગ પિસ્તાલીસ લાખ છે જ્યારે બ્રિસ્ટલમાં સાડા ચાર

એક અંદાજ મુજબ, છેલ્લાં ૧૭ વર્ષ દરમિયાન કુલ ૨૩૬ લાભાર્થીઓને ૧૯૫ મનીઓડરથી રૂ. ૪૬,૪૦,૪૪૨ની સહાય મોકલવામાં આવી છે. અત્યાર સુધી શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ હેઠળ રૂ. ૮,૮૨,૧૪૪નો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. દવા સારવાર પેટે રૂ. ૫,૩૭,૯૩૮ ખર્ચવામાં આવ્યા છે. ફાઉન્ડેશન હેઠળ ૧૩૫ દંપતીઓનાં લગ્ન કરાવાયાં છે અને ૧૬૫ બટુકોને યજ્ઞોપવિત ધારણનો લાભ મળ્યો છે. ફાઉન્ડેશનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો લાભ આશરે ૩,૦૦૦ વ્યક્તિઓએ મેળવ્યો છે. પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો પહેલવહેલે વરસે રૂ. ૩૮,૯૩૮ની જ માત્ર રકમનો લાભ વહેંચી શકાયો હતો, જે આજે વધીને રૂ. ૧૩,૩૪૦,૬૩૭ સુધી રકમ પહોંચી ગઈ છે, તેમ ફાઉન્ડેશનની એક નિવેદન યાદી જણાવે છે.

કિશોરાવસ્થાથી જોઠાલાલભાઈને પોતાના ઈષ્ટદેવમાં પાકી શ્રદ્ધા. તેમને વૈષ્ણવ પરંપરામાં અડગ આસ્થા. આ દંપતીએ અંત સમય સુધી સ્વાભાવિક આ વૈષ્ણવ પરંપરાની લગનીને લગીર ઓસરવા દીધી નહોતી. વિલાયતના પાટનગર લંડનમાં વલ્લભનિધિનું મંદિર ઊભું થઈ શક્યું તેમાં પણ આ દંપતીનો ઉદાર હાથે અપાયો ફાળો બોલે છે. કહે છે કે આ મંદિરમાં પ્રતિસ્થાપિત મૂર્તિઓ અમેરિકા માટે પાઠવાની વેતરણમાં હતી. જોઠાલાલભાઈએ સમજદારીએ તોડ કાઢ્યો. કૌશલ્યાબહેન અને જોઠાલાલભાઈએ તૈયારી કરી, પૂર્વ લંડનમાંનું આ મંદિર ધમધમતું રહે તેવી વ્યવસ્થામાં બંને લાગી પડ્યા. અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો સઘળો ભાર પોતાને શિરે લઈ લીધો. જોઠાલાલભાઈ અને કૌશલ્યાબહેન જ મુખ્ય યજમાન હતાં તે, ભલા, કેટલાંને આજે સાંભરે ?

જોઠાલાલ કલ્યાણજી નાકર કર્મયોગી હતા, કર્મનિષ્ઠ હતા. કવિ પ્રીતમદાસે ગાયું છે તેમ શ્રેય અને પ્રેયને સમથળ રાખવાને તે સતત મથતા. 'પરથમ પેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને'ને, જાણે કે, તે વરેલા હતા.

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

લાખ લોકો રહે છે, અમદાવાદથી લગભગ દસ ગણ વિસ્તારમાં. બ્રિસ્ટલમાં બે માળથી વધુનાં મકાનો બહુ જ જૂજ સંખ્યામાં છે અને શહેર ઘણા ઉપ-નગરો (સબર્બ) ધરાવે છે. મોટા ભાગના ઉપ-નગરો કારથી આવ-જા કરતાં લોકો માટે હાઈ-વેની આસપાસ બનાવેલા છે. અમેરિકાનાં શહેરો તો વળી સંપૂર્ણ કાર-અવલંબિત છે અને તેમની વસ્તીની ગીચતા યુરોપનાં શહેરો કરતાં પણ ઓછી છે. પશ્ચિમમાં મોટરીકરણ આજે ગંભીર સમસ્યા બની ચૂકી છે, કારણ કે એક વાર સ્થાઈ ગયેલાં શહેરો બદલી શકાતાં નથી.

તે સિવાય કાર નામના ધાતુના ડબ્બા માટે બનાવવી પડતી માળખાકીય સુવિધાઓ 'અમાનવીય' હોય છે. કારની આસ-પાસ સ્થાતાં શહેરોમાં ભેંકાર, માણસ માત્રની હાજરી વિનાની જગ્યાઓ વધારે હોય છે - અમેરિકાનાં શહેરોમાં આ કાર-ભેંકાર જગ્યાઓ બહુ આસાનીથી જોઈ શકાય છે અને યુરોપનાં શહેરોમાં તેમનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે, પણ કારનું આધિપત્ય ઓછું નથી.. કાર-અવલંબિત શહેરો બેધારી તલવાર છે - જે કાર ન ધરાવતા લોકો માટે શ્રાપરૂપ બની રહે છે અને તેમને સતત કાર ખરીદવા માટે છૂપી રીતે પ્રોત્સાહિત કરે છે. બ્રિટનનાં શહેરોમાં ભારતીય શહેરોની જેમ હાથ ઊંચો કરીને રિક્સા રોકી શકાતી નથી અને જાહેર બસ સેવાની ગુણવત્તા ઊંચી હોવા છતાં ખાનગી વાહનના ફાયદાની સતત સરખામણી જાહેર સેવાઓ સાથે થતી રહે છે. સામાજિક રીતે, બ્રિટનમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે અને તેમાંનાં મોટા ભાગના લોકો કાર જાતે ચલાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિમાં હોતાં નથી. વળી, સ્થૂળતાનો પ્રશ્ન પણ ગંભીર છે. તેથી કાર-આધારિત જીવન બહુ ઓછી સંખ્યાના લોકો માટે ફાયદારૂપ છે. અહીંની સરકાર અને શૈક્ષણિક મંડળોમાં આ બહુ-સ્વીકૃત હકીકત છે, પણ કારનો ઉપયોગ ઘટાડવાના ઉપાયો અંગે બહુ સહમતી નથી.

મોટરીકરણ એટલે આધુનીકરણ નહીં : કાર-અવલંબન વિશેના આ વિચારો એ મોટા ભાગના પર્યાવરણ, વાહન-વ્યવહાર નિષ્ણાતોના મતમાં શહેરી વાહન-વ્યવહારના વિષયમાં આવેલા મૂળભૂત પરિવર્તનનો સંકેત છે. મોટરીકરણ અને આધુનીકરણનો સંબંધ વિચ્છેદ બે-ત્રણ દાયકા પહેલાં થઈ ચુક્યો છે. આધુનિક હોવું કે વિકસિત હોવું એટલે મોટર-કારની આસપાસ જીવન રચવું તે માન્યતા ખોટી પડતી નીતિઓ યુરોપના ઘણા દેશોમાં છે. શહેરી ઈતિહાસમાં વાહન-વ્યવહારના પ્રશ્નોનો પ્રણાલીગત ઉકેલ સામાન્ય રીતે વધુ ફૂલાય ઓવર, વધુ પહોળા રસ્તા, વધુ પાર્કિંગની જગ્યા અને વધુને વધુ આપી આપીને કરવાના ઉપાયો ખરેખર તો વધુ મોટા પ્રશ્નો સર્જે છે. કારણ કે તે માત્ર કાર-અવલંબિત વિકાસને જ ઉત્તેજન આપે છે. ખરેખર જરૂર છે બંને તેટલા વધુ લોકોને સાઈકલનો ઉપયોગ કરતા કરવાની, કારને ઓછી પ્રાથમિકતા આપીને જાહેર બસ કે ટ્રામ સેવાને સુદૃઢ બનાવવાની અને જાહેર રસ્તાઓને રાહદારીઓ અને સાઈકલબાજી માટે વધુ સુરક્ષિત બનાવવાની. કારને જરૂરી પૂરવઠો (રસ્તા, બળતણ, પાર્કિંગ વગેરે) આપ-આપ કરવાની જગ્યાએ તેની માંગ ઓછી કરવાની કે ઉપયોગ ઘટાડવાની તો જરૂર વર્ષો પહેલાં બંધી જ યુરોપીય સરકારોને મહેસૂસ થઈ ચુકી છે.

સમગ્ર યુરોપમાં વૈકલ્પિક ઉપાયો જેવા કે કન્જેશન ચાર્જીંગ, સાઈકલિંગનો પ્રચાર, જાહેર સાઈકલ સેવા, કારને વધુ મોંઘી અને લાઈસન્સ મેળવવું વધુ અઘરું બનાવવું વગેરે પ્રચલિત છે. કોપન હેગન, એમ્સ્ટરડામ, પારિસ જેવા શહેરો વાહન-વ્યવહારના વૈકલ્પિક ઉપાયોમાં ઘણાં આગળ છે. કોપન હેગન અને એમ્સ્ટરડામમાં તો લગભગ ૪૦% ટ્રાફિક સાઈકલોનો હોય છે, તેઓ યુરોપની સાઈકલિંગ રાજધાની છે. હોલેન્ડ તો શાનથી પોતાને સાઈકલ-પ્રેમી દેશ કહેવડાવે છે. અને આ સાઈકલ-પ્રેમ તે કોઈ જૈનીનિક જાદુ નથી પણ ૧૯૭૦ના દાયકામાં હોલેન્ડની સરકારે લીધેલાં ચોક્કસ પગલાં અને નીતિઓનું પરિણામ છે. આજથી વર્ષો પહેલાં હોલેન્ડ જેવા દેશોએ નક્કી કરેલું કે શું આપણે કાર-અવલંબનના રસ્તે જવું છે કે બીજા કોઈ પ્રદૂષણ રહિત વિકલ્પ શોધવા છે. જર્મનીએ વર્ષ ૨૦૦૨માં તેનો 'નેશનલ સાઈકલ પ્લાન' બહાર પાડેલો, જેમાં વિવિધ શહેરોમાં સાઈકલની સુવિધાઓ જેવી કે નવા રસ્તા,

અલગ સિગ્નલ, પાર્કિંગ અને જાહેર બસ/ટ્રામમાં સાઈકલ લઈ જવાની સુવિધાઓ વગેરે બનાવવાનું આયોજન છે. વૈકલ્પિક અને પ્રદૂષણ રહિત વાહન-વ્યવહારની રેસમાં યુરોપમાં બ્રિટન ઘણું પાછળ છે અને કાર્બન ધુમાડાની રેસમાં ઘણું આગળ. બ્રિટનમાં લંડન સિવાય બીજા શહેરો તદ્દન કાર-આધારિત છે, જાહેર બસ કે ટ્રામ સેવા પૂરતી નથી, સાઈકલો રસ્તા પર ઓછી દેખાય છે, દરરોજ સવાર-સાંજ ટ્રાફિક જામ સામાન્ય ઘટના છે અને કાર તે દેખીતી રીતે સૌથી સર્વોચ્ચ પ્રાથમિકતા ધરાવતું સાધન છે. કોઈ વૃદ્ધ વ્યક્તિને કાર વગર જીવવું ભારે પડી શકે છે. વસ્તી વધારાથી કંઈક ગણી વધારે કારની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

સાઈકલ : રોજ-બ-રોજનું ઉપયોગી સાધન ? : સાઈકલના ઘણા ફાયદા છે. સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણ માટે તો તે ફાયદાકારક છે જ, પણ શહેરી ઉપયોગ માટે તે આદર્શ સાધન છે. બ્રિટનનાં શહેરોમાં લોકો ત્રણ-ચાર કે વધુમાં પાંચ-છ માઈલ જેવું અંતર કાપતા અને કામ પર જતા લોકો છે. ઘણીવાર ઓફીસ ટાઈમમાં લાગેલી ભીડમાં સાઈકલ સૌથી ઝડપી વાહન સાબિત થાય છે કારણ કે રસ્તાઓ પર કારોએ સર્જેલો ટ્રાફિક જામ લોય છે જે જાહેર બસોને તો સૌથી ધીમી પાડી દે છે. વળી, સાઈકલ તો સસ્તું સાધન છે. અને યુરોપના દેશોમાં સાઈકલ પર જવું તે સામાજિક રીતે નીચું પણ મનાતું નથી. વાત અહીં કારના આંધળા વિરોધની નથી. કાર તે કુટુંબ માટે એક ઉત્તમ, ઉપયોગી સાધન છે. પરંતુ જો એક જ માણસને ક્યાંય પહોંચવું હોય, તો જાહેર રસ્તા પર ત્રણ મિટર ગુણ્યા પાંચ મિટર વાળો ધાતુનો ડબ્બો લઈને ધુમાડા કાઢતા નીકળવાની જરૂર નથી. ગાંધીજી કહે છે તેમ માત્ર લક્ષ્ય જ નહિ પણ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાનું સાધન પણ આદર્શ પ્રમાણે હોય તે મહત્ત્વનું છે. મોટા ભાગે શહેરોમાં અંદર-અંદર નાનાં-મોટાં કામ માટે નીકળવા માટે કારની જરૂર નથી. સાઈકલ એક અંગત વાહન તરીકે પૂરતી સુવિધા આપે છે. બ્રિટનનાં શહેરોમાં ભારતીય શહેરોની જેમ વાહનના પ્રકારમાં બહુ વિવિધતા નથી. બસ, સાઈકલ અને કાર આ ત્રણ સૌથી વધુ જોવા મળતાં સાધન છે. તેથી ખાનગી વાહન તરીકે સાઈકલ વિરુદ્ધ કારનો મુદ્દો ઊડીને આંખે વળગે છે.

બ્રિટન સરકારની માહિતી મુજબ, અહીં રહેતાં ભારતીય કુટુંબો આર્થિક રીતે પ્રમાણમાં સદ્ધર છે અને અહીંની બહુમતી પ્રજામાં જે પ્રમાણે કારની માલિકી જોવા મળે છે તેવા જ આંકડા ભારતીય કુટુંબોમાં પણ જોવા મળે છે. જ્યારે પાકિસ્તાની, બાંગ્લાદેશી, આફ્રિકન કે જમૈકન સમૂહોમાં આર્થિક સદ્ધરતા પ્રમાણમાં ઓછી છે અને તેથી કાર માલિકી પણ ઓછી છે. પરંતુ ભારતીય અને બીજા બધા જ લઘુમતી સમૂહોમાં સાઈકલોનું પ્રમાણ નહિવત્ છે. સાઈકલને સામાજિક રીતે નીચો દરજ્જો મળે છે અને આ સમાજમાં સાઈકલને ગરીબના સાધન તરીકે જોવાય છે કે પછી 'ધોળિયાઓના ગાંડપણ' તરીકે. એક મિત્રએ તો મને કહ્યું પણ ખરું કે 'હું બ્રિટનમાં આવીને કારને બદલે સાઈકલ ચલાવું તો દેશમાં લોકો મારા વિષે કેવું ધારી લે? કે નક્કી આ કોઈ નાનાં-મોટાં કામ કરતો હશે અને સુખી નહીં હોય.' તે સિવાય, નેશનલ હેલ્થ સર્વે મુજબ, ભારતીય મૂળના લોકોમાં સ્વાસ્થ્ય પરત્વે બેદરકારી પણ પ્રમાણમાં વધુ હોય છે. પરંતુ બહુમતી સમૂહમાં સાઈકલોનું પ્રમાણ ઓછું હોવાનું કારણ સામાજિક દરજ્જો નહીં પણ કાર પ્રત્યેનો પ્રેમ; અને એવી ધારણા છે કે કાર તે વધુ સારું વાહન છે.

બ્રિટનમાં રોજ-બ-રોજનું સાઈકલ ચાલન : એક સાઈકલબાજ તરીકે બ્રિટનના રસ્તાઓ પર સાઈકલ ચલાવવું ભારતના પ્રમાણમાં અઘરું છે. કારણ કે અહીં વાહનોની સરેરાશ ઝડપ વધુ હોય છે, રસ્તા પ્રમાણમાં સાંકડા હોય છે અને કારોની સંખ્યા વધુ હોય છે. કોઈ પણ રસ્તા પર સાઈકલ તે બીજાં દરજ્જાનું સાધન છે અને સાઈકલબાજ તે બીજા દરજ્જાનો નાગરિક છે. કાર ચલાવનાર એવું માને છે કે રસ્તા પર પહેલો અને આખરી હક તેમનો જ છે. સાઈકલબાજ તરીકે તમે કારની ઝડપ 'ઓછી' કરવાનું પાપ કરો છો. તમે બ્રિટન કે ઈંગ્લેન્ડના કોઈ શહેરોમાં સાઈકલબાજ જો હો, તો "ડેઈલી મેઈલ" જેવા ટેબ્લોઈડ તમને નિયમિત રૂપે 'અસામાજિક', 'અનૈતિક', 'સ્વાર્થી' જેવા વિશેષણોથી નવાજશે. રૂઢીચુસ્ત મત પ્રમાણે સાઈકલ સવારો રસ્તે ચાલતા કાર-સવારો માટે દૂષણ રૂપ

છે. આવું પુલ્કે આમ નહીં તો રોજ-બ-રોજની વાતોમાં છૂપી રીતે સંભળાઈ જાય છે.

જો કે આ સાઈકલબાજો વિશેના પ્રચલિત મતની સામે રાજકારણીઓ અને બીજા જાણીતા ચહેરા સાઈકલનો મહિમા કરતા રહે છે. ડેવિડ કેમ્ડન પ્રધાનમંત્રી બન્યા પહેલાં નિયમિત સાઈકલ ચલાવતા, એવું કહેવાય છે. અને લંડનના મેયર બોરિસ જોન્સન આજે પણ સાઈકલનો સતત ઉપયોગ કરે છે. લંડનના પૂર્વ મેયર કેન લિર્વીંગસ્ટનના પ્રયત્નોથી 'કન્જેશન ચાર્જિંગ' એવા અટપટા વિકલ્પને લોકપ્રિયતા સાંપડેલી કે જેમાં કાર લઈને મધ્ય લંડનમાં પ્રવેશવા માટે ફી ભરવી પડે. જ્યારે બોરિસ જોન્સન 'જાહેર સાઈકલ સેવા' કે જેમાં લંડનમાં વિવિધ સ્થળોએથી સાઈકલ ભાડે લઈ શકાય અને પોતાના ગંતવ્ય સ્થાને નિર્ધારિત જગ્યાએ મૂકી શકાય તેવા, નવો જ અભિગમ લઈને આવ્યા છે, જેને 'બોરિસ બાઈક'ના લુલામણા નામે ઓળખવામાં આવે છે. તે સિવાય વિવિધ શહેર સુધારાઈઓ પોતાના રસ મુજબ, સાઈકલના પ્રચાર-પ્રસાર માટે કામ કરે છે. એકંદરે સાઈકલના પ્રચાર-પ્રસારનું કામ ઘણું થાય છે. છતાં પણ બ્રિટનનાં શહેરોમાં સાઈકલનો ટ્રાફિક સરેરાશ ૨%થી પણ ઓછો છે. કારની સંખ્યા અને સુવિધાઓ વધતી જાય છે.

બ્રિટનના શહેરોમાં એક સાઈકલબાજ હોવાના રોજના અનુભવ પણ બહુ અલગ છે. કાર ચલાવનાર તમને વ્યસ્થિત 'જોઈ શકે' તે માટે સાઈકલબાજો ચમકતાં કપડાં પહેરે, લાઈટ લગાવે, જાત-જાતના લટકણિયા અને 'નમૂના' જેવો દેખાવ ધારણ કર્યા પછી જ રસ્તા પર નીકળે છે. આ આખી 'હું અહીં છું. મને મહેરબાની કરીને જુઓ' વાળી હાલતી-ચાલતી વિનંતી પછી પણ સાઈકલ સેર તે બીજા વાહનોના પ્રમાણમાં અઘરું છે, ખતરનાક છે. આ કાર-સાઈકલ વચ્ચેનો સંઘર્ષ વર્ગ-સંઘર્ષથી ઓછો નથી. વળી, આ તો રોજ-બ-રોજની ભજવાતી ઘટના છે. સાઈકલબાજોના મેળાવડા યોજાય છે, સાઈકલ સેરના કાર્યક્રમો બને છે અને અકસ્માત જેવી ઘટનાઓ વખતે સાઈકલબાજોને કાયદાકીય સહાય પણ મળે છે. આ બધું હોવા છતાં સાઈકલ-સંસ્કૃતિ ગોણું સંસ્કૃતિ છે. સાઈકલસવાર બીજાં દરજ્જાનાં વાહન પર બીજા દરજ્જાનો નાગરિક છે તે વાત અડધો કિલોમિટર સાઈકલ ચલાવવાથી સમજાઈ જાય છે. પણ એક વાત નક્કી છે, આવતીકાલની આવનારી વાહન-વ્યવહારની ક્રાંતિમાં સાઈકલનું સ્થાન મોખરે રહેવાનું છે.

આખરી ખ્યાલ : આ લોકો સ્વર્ગને લીંપીને પાર્કિંગની જગ્યા બનાવે છે, કંઈક ગુમાવ્યા પછી જ તેનું સાચું મૂલ્ય સમજાય છે ... (અમેરિકન સંગીતકાર જોની મીચેલનાં એક ગીત 'બીગ યલો ટેક્સી'નું મુખરું).

e.mail : joshirutul@gmail.com

અનોખા ભારતપ્રેમી હોરેસ વિલ્સન

• દીપક મહેતા

માત્ર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની બાબતમાં જ નહીં, ભારતની બધી ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યના ક્ષેત્રે ૧૯મી સદીમાં અંગ્રેજ અમલદારો અને પાઠશાળાઓએ જે કામ કર્યું તેમને અંગે આજે એક એવી છાપ ઊભી કરવામાં આવી છે કે એ બધા તો સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી થનારા હતા. સંપાદનસંશોધન, અનુવાદ, અભ્યાસ અંગે ગાજતા ઘણું, વરસતા થોડું હા, એ વાત ખરી કે એમાંના ઘણા પાસે ઈન્ડોલોજીની કે ભારતના ઇતિહાસની કોઈ ડિગ્રી નહોતી. પણ પોતે જે દેશમાં કામ કરે છે, તેના ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિને જાણવા જોઈએ એવી ધગશ તેમનામાં હતી. અને તેથી તેમનું વિદ્યાકીય ક્ષેત્ર જુદું હોય તો પણ જાતે, સ્વેચ્છાએ તેઓ ભારતનો અભ્યાસ કરતા આવા એક અમલદાર તે હોરેસ હેમેન વિલ્સન. અભ્યાસ કરેલો તબીબી વિદ્યાનો, ડિગ્રી મેળવેલી સર્જનીની, પણ કામ કર્યું સંસ્કૃત અને ભારતના અભ્યાસને ક્ષેત્રે.

હોરેસ વિલ્સનનો જન્મ લંડનમાં ૧૭૮૬ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬મીએ, અવસાન પણ લંડનમાં ૧૮૬૦ના મેની આઠમીએ. પણ સરકારી નોકર તરીકે ભારત આવેલા વિલ્સને લગભગ પચ્ચીસ વર્ષ ભારતમાં રહીને ભારતીય

સાહિત્યસંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો. સેન્ટ થોમસ હોસ્પિટલમાંથી મેડિકલ ડિગ્રી મેળવ્યા પછી ૧૮૦૮માં એમની નિમણૂક બેંગાલ પ્રેસિડન્સીની બ્રિટિશ સરકારના આસિસ્ટન્ટ સર્જન તરીકે થઈ પણ વિલ્સને ધાતુ શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરેલો. એટલે કલકત્તા આવ્યા પછી તેમને મૂકવામાં આવ્યા સરકારી ટંકશાળામાં! લંડનથી ભારત આવવા નીકળ્યા ત્યારે જહાજ પર જ વિલ્સને

ભારતનાં ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધેલો. હેની થોમસ કોલબ્રુક નામના વિદ્વાન તેમના ભારતના અભ્યાસથી પ્રભાવિત થયા અને વિલ્સનને એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલના

સેક્રેટરી બનાવવાની તેમણે ભલામણ કરી. ૧૮૧૧માં વિલ્સન એ સંસ્થાના સેક્રેટરી બન્યા અને ૧૮૧૩માં ભારતના અભ્યાસનું પહેલું ફળ તેમની પાસેથી મળ્યું કવિ કાવિદાસના કાવ્ય 'મેઘદૂત'નો અંગ્રેજી અનુવાદ. સાથે મૂળ સંસ્કૃત પાઠ તો ખરો જ. અનુવાદમાં અલબત્ત વિલ્સને થોડી છૂટછાટ લીધેલી. પણ અનુવાદ હતો રસાળ. 'મેઘદૂત'નો આ પહેલવહેલો અંગ્રેજી અનુવાદ. આ અનુવાદ તૈયાર કરતી વખતે જ વિલ્સનના ધ્યાનમાં એક મુશ્કેલી આવી. અનુવાદકો અને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેવી એક પણ સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્શનરી નહોતી. પણ વિલ્સન કાંઈ હાથ જોડીને બેસી રહે તેવા નહોતા. તેમણે પોતે આવી ડિક્શનરી બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું અને ૧૮૧૮માં પોતાની ડિક્શનરી પ્રગટ કરી. આ પ્રકારની આ પહેલી ડિક્શનરી વિલ્સનની મૂળ તાલીમ ડોક્ટરની એટલે તેમને આયુર્વેદમાં અને સુશ્રુતની વાઢકાપવિદ્યામાં પણ રસ પડ્યો. કલકત્તાની મેડિકલ એન્ડ ફિઝિકલ સોસાયટીના જર્નલમાં તેમણે આ વિષે લેખો પ્રગટ કર્યા.

૧૮૨૭માં વળી નવી દિશા, નવું ક્ષેત્ર. 'સિલેક્ટ સિપેસમેન્સ ઓફ ધ થિયેટર ઓફ હિન્દુઝ'માં તેમણે ભારતીય નાટકનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો. છ આખે આખાં સંસ્કૃત નાટકના અનુવાદ આપ્યા અને બીજાં ૨૩ નાટકના કથાસાર આપ્યા! તો ૧૮૨૮માં 'મેકેનિઝ કલેક્શન'માં દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓની હસ્તપ્રતોની સૂચિ આપી. તો તેમણે દસ્તાવેજ સહિત 'બર્મિઝ વોર'નો ઈતિહાસ પણ લખ્યો. આ ઉપરાંત બંગાળના વેપાર અંગે અને ૧૮૦૫થી ૧૮૩૫ સુધીના બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ઈતિહાસ વિષે પણ તેમણે પુસ્તકો લખ્યાં. ૧૮૪૦માં વિષ્ણુપુરાણનો અનુવાદ આવ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માત્ર અંગ્રેજી રાખવાના વિલ્સન ઉગ્ર વિરોધી હતા. તેઓ આ માટે 'દેશી' ભાષાઓની હિમાયત કરતા, આથી બીજા અંગ્રેજીની ટીકા પણ તેમણે સહન કરવી પડતી. ૧૮૩૨માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ બોડેન ચેર ઓફ સંસ્કૃતની સ્થાપના કરી. આ જગ્યા માટેની અરજીઓ મગાવતી જાહેરાતોના જવાબમાં વિલ્સને ૧૮૩૨ના માર્ચની છઠ્ઠી તારીખના "ધ ટાઈમ્સ" અખબારના ત્રીજા પાને પોતાની કારકિર્દી અને લાયકાત દર્શાવતી જાહેરાતબર છપાવી! વિલ્સનને આ કામ મળી ગયું. ૧૮૩૬માં તેઓ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની લાઈબ્રેરીના લાઈબ્રેરિયન બન્યા. ફ્રાન્સ, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ, વિયેના, મ્યુનિચ અને બર્લિનની અગ્રણી સંસ્થાઓએ વિલ્સનનું સન્માન કર્યું.

સાચકલા ભારતપ્રેમ વગર વિલ્સને આ બધું કર્યું હશે ?
(સદ્ભાવ, 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર" ૧૧.૧૧.૨૦૧૦)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

રેતીના કણ : મનુ નાયક

• ભરત ત્રિવેદી

કિશોરભાઈ દેસાઈએ આ કાવ્ય-સંચય મોકલ્યો છે. કેવળ સુશુ સુશુ નહીં પણ કવિને માર્ગ-દર્શન મળી રહે તેવા અવલોકન માટેનો તેમનો આગ્રહ છે.

કવિતા એટલી આત્મલક્ષી હોય છે કે કોઈ પણ કવિતા વિષે વાત કરવી એક પ્રકારનું સાહસ હોય છે! સાહસ એટલા જ માટે કે આપણે કોઈની પણ કવિતા વિષે કંઈ પણ કહીએ તેમાં બહુધા આપણા ગમા/આણગમાનો સરવાળો જ હોય છે ને? કવિતા સ્વભાવે જ એટલી ચંચળ હોય છે કે ક્યારેક તે આપણી સમજણની પકડમાં ના પણ આવે.

મનુ નાયક કવિ તરીકે એક અપરિચિત કે ઓછું પરિચિત નામ છે, પરંતુ કવિતા સાથેનો તેનો નાતો વર્ષો જૂનો હોવાના પૂરાવા ખૂબ આસાનીથી મળી રહે તેમ છે. આ કવિનું સૌથી સબળ પાસું છે તેની શબ્દપ્રીતિ અને છંદ/લય સાથેનો ઘરોબો. મનુ નાયકને તેનું ચિંતનશીલ વ્યક્તિત્વ તેની કવિતાને ખૂબ પોષક રહ્યું છે.

ગીતોમાં કવિને સારી એવી સફળતા મળી છે. મને ગમ્યું તે ગીત છે: 'પટેલ મોટેલ'.

પટેલ ને પટલાણી બન્ને મોટેલમાં જોડાય

પટલાણીના પડછાયામાં જીવન વીત્યું જાય !

મારો એક મિત્ર છે ને નામ તો છે તેનું ઈશ્વર સુથાર, પણ છે એ ભગત માણસ! ભજન તેના જીવનમાં વીરડીનું સ્થાન ભોગવે છે. જ્યારે, તેનાં ઘરવાળી સંસારી જીવ છે અને મોટેલનો ભાર લગભગ તેઓ જ વેઢે છે. આ ગીતમાં જે કંઈ બને છે તે બધું મેં તેમના જીવનમાં બનતું જોયું છે! સાહિત્ય એ જન-જીવન સામે મૂકાતો અરીસો છે.

જેકે સંચયમાં એવાં પણ ગીત છે જે કેવળ લયની આંગળી પકડીને ફેર-ફૂરડી રમતાં હોય! ગુજરાતી ગીત આજે તો સહિયરનો હાથ છોડીને ઘણી આગળ નીકળી ગઈ છે. રમેશ પરેખ, અનિલ જોશી ને વિનોદ જોશી આદિનાં ગીતોમાં લયની સાથે કલ્પન ને પ્રતીક સાથે થતું નકશીકામ બારીકાઈથી તપાસવા જેવું છે.

'એક તરુણી કહે કવિને' ગીત જોઈએ -

આ વણમાગ્યો ભાર તને પાછો હું વાળતી

તાડું સુણ્યું ના કવન કદી એવી હું આજથી

મારી પંખીની પાંખ હું બિદાસ બની ઊડતી

લો ! ઋતુના રૂપ હું તો ઝીલવા ચાલી !

મજાના બટાટા પૌઆ માણતા હોઈએ ત્યાં અચાનક મોઢામાં કાંકરી આવી જાય તો? બિદાસ શબ્દ એવી કાંકરી જેવો મને તો નડ્યો!

આ સંચયની સૌથી નબળી કડી છે તેનાં કેટલાંક અછાંદસ કાવ્યો. કાવ્યોને વિષય બદલાતો રહે છે, કવિનો મિજાજ બદલાતો રહે છે ને કવિતાની કેડીએ કવિ મૂક્ત વિહાર માટે નીકળી પડે છે એ બધું જ સારું પરંતુ ક્યાંક ક્યાંક કવિની મુખરતા અતિ બોલકાપાણું - કવિને ગુમરાહ કરતું ય લાગ્યું. દા.ત. યમ મળે તો, મારી ઓળખ, હોમલેસ, મધર ટેરેસા, રામ મંદીર અયોધ્યા વગેરે. તો, અનુભુતિનો પીંડ પાકો બંધાય ને પહેલાં જ ઊતાવળમાં લખાઈ હોય તેવી કવિતા પણ જોવા મળે છે. દા.ત વિધવા, ડોસાની બપોર, શકુની મામો, ગાંધીજીની કેડી વગેરે.

અછાંદસમાં લખવું એ કવિ માટે ક્યારેક પડકાર પણ હોઈ શકે છે. છંદની અનુપરિચિતિમાં પણ એક પ્રકારનો લય/સંગીત, કે diction ભાષાનું અનુરૂપ પોત આપવું, ને અતિ વપરાશને કારણે લીરસા થઈ ગયેલા અલંકારો, પ્રતીકોથી બચતા રહેવું એ બધું પણ કવિતા માટે અનિવાર્ય ગણાય.

'રેતીના કણ'માંથી પસાર થતાં એક બાબત ઊડીને આંખે વળગે એવી એ છે કે કવિએ કવિતાના સંસ્કાર આપણી મધ્ય-કાલીન કવિતામાંથી લીધા છે. અહીં કવિતાનું અનુસંધાન કાન્ત ને કલાપીની કવિતા સાથે છે તેટલું આધુનિક કવિતા સાથે નથી દેખાતું. કવિને છંદો સાથે સારો ઘરોબો છે ને છંદ સદા પણ છે. અક્ષરમેળ ને માત્રામેળ છંદો કવિને કેવા હાથવગા છે તેમના સુંદર નમૂના એક સવારે, મુંબઈ એક સવાર, રિક્ષામાં મળી રહે છે. કવિ પાસે કવિતા કરવાનાં ઓજર હાથવગાં છે, જીવનની લીલી/સૂકી તેણે જોઈ પણ છે અને જીવનના એ અનુભવોને શબ્દદેહ આપી શકવા માટેનો કસબ તેની પાસે છે. દામ્પત્ય-જીવન વિષેનાં કાવ્યોમાં કવિને સૌથી વિશેષ સફળતા મળી છે.

હવે કવિ માટે સૌથી મહત્વનો પડકાર છે પોતાની કવિતા પાસે સીમોહ્નન કરાવવું એટલે કે વર્તમાન કવિતાના રાજમાર્ગ પર ચાલતી કરી દેવી. આ એક એવી ઘટના છે જે ક્યારેક સાહજકતાથી થઈ જતી હોય છે તો ક્યારેક સભાનપણે જરૂરી મથામણ કરીને. કવિ વસે છે તે શહેરમાં તો અશરફનું 'શીકાગો આર્ટ સર્કલ' પણ છે જે અવાર-નવાર મોટા ગજાના કવિઓને નિમંત્રે છે ને કવિતા અંગે વર્કશોપનું પણ આયોજન કરે છે. એ બધાનો લાભ કવિએ અચૂક લેવો જોઈએ.

(સદ્ભાવ : <http://bharatatrivedi.wordpress.com/2010/11/15/રેતીના-કણ:-મનુ-નાયક/>)

માણસમાં માણસ ન હોવાની વેદનાનું કાવ્ય: - હીમાંશુ પટેલ

ધૂમ્રસેર

બુઝાતા દીવાની ધૂમ્રસેર જેમ અનંતમાં ભળી જાય તેમ
કદાચ હું પણ અનંત અવકાશમાં ભળી જઈશ ...
અને પછી એ જ લોકાચાર, ફોનની ઘંટડીઓ પર ઘંટડીઓ -
એ જ આશ્વાસનો અને સ્મરણોની વણજારની આપ લે ...
ફોટો બની હું લટકતી રહીશ દીવાલ પર -
જન્મદિન કે મરણતિથિએ હાર બદલાતો રહેશે,
અને દુનિયા પાછી પહેલાની જેમ પોતપોતાનામાં વ્યસ્ત થઈ જશે ...
દર અઠવાડિયે આનુરતાથી મારી રાહ જોતી
આ વાડામાંની લોન
જેની વધી ગયેલી જટાઓની હું નિયમિત સફાઈ કરું છું ત્યારે
એનો ચહેરો ખિલખિલાટ હાસ્યથી ચમકી ઊઠે છે ...
પણ મારા જવાથી ઉદાસી સેવીને
દૂર્વા કાન સરવા કરીને જોયા કરશે
મારા ઘરના બંધ દરવાજા તરફ,
અને મારો પરિચિત વાડો તરસ્યા કરશે
મારા પગલાંના ધબકાર માટે ...

- ધૃતિ મોદી

હાલમાં ગોવિંદ મારુના બ્લોગ પર આપણા રીતરિવાજો, રુઢિઓ વિશે ચર્ચા ચાલી હતી. આપણામાં ઢ્રઠ થયેલું સ્વક કદાચ મૃત્યુ પછી પણ આપણી હયાતી છે - હાજરી છે. આપણી સંસ્કૃતિ આપણે ન ગુમાવેલું સ્વક છે, એનું કારણ કદાચ આપણે સંબંધોમાં લાંબો સમયલાગણીબંધ જીવીએ છીએ તે જ હશે ને ! અને એને કારણે જ આપણે આપણા જ અન્યતર છીએ: એક જીવતા અને બીજા મરેલા.

કાવ્યનો ઉઘાડ શકતાની પસંદગીથી જીવાય છે અથવા આપણી નશ્વરતાની પ્રતીતિથી થાય છે, જે આપણી ધામિકતાએ સતત આપણા માગખામાં ધકેલ્યા કરી છે. આપણું વિલીન થવું એ જ આપણો સંસ્કૃતિસ્પર્શ છે, જેમ ધૂમ્રસેર દેખાતી બંધ થયા પછી કાળી વાટ ધરી પડી રહેલું કોડિયું. આ કોડિયું ઘડીકવાર આપણી 'પ્રકાશિત' હયાતીને જાગૃત રાખે છે. આપણા પ્રતિકો આપણી ક્ષણભંગુરતાના વાહકો છે છતાં આ ધૂમ્રસેર આપણી સ્થગિત ગતિને ગતિમાન કરે છે. વિલીન થવું શું છે તેને દૃષ્ટિક્ષમ બનાવે છે. પેલી એક નાનકડી પાતળી આડી અવળી સેર આપણને અનંત સાથે સાંકળી આપે છે અને આપણને નહીં પણ આપણા અંતને - એ દ્વારા સંસ્કૃતિને - વ્યાપક બનાવે છે. ગુજરાતી કાવ્યોમાં ભીખુ કપોડિયાનું 'કોડી' અને ભરત નાયકનું 'કોડી' કાવ્ય આનું મેટાફર થઈ આવે છે. ભીખુભાઈની કોડી હાથની રેખાઓ સાથે એકાકાર થવા મથ્યા કરતી કરવતી તડવાળી મુઠ્ઠી બંધ થતાં મુઠ્ઠી થઈ જાય છે અને મુઠ્ઠી કાંડાથી છૂટી પડેલી કોડી થઈ જાય છે, બન્ને એકમેકમાં તદ્દપ થાય છે, વિલીન થાય છે અને એ જ કોડી ભરત નાયકના કાવ્યમાં નીલાંબરથી છલોછલ ભરેલી અને ફૂંણા ગરભથી ધબકે છે તથા દાંતવાળા હોઠ બોલવા તત્પર છે.

"ઓપિનિયન"/ Opinion

પહેલી બે પંક્તિ પછી આવતો - 'અને પછી ...' આપણા બોદાપણાનો આપણને અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડે વારસામાં આપેલા છીછરા શિષ્ટાચારનો ઢંઢેરો પીટે છે. યાંત્રિક સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશેલો, યંત્રો સમ ઘસાઈ ગયો અને એનામાં મોનોટોનસ પરંપરા પણ ઉદ્ભવી પેલા યંત્ર જેવી. માણસ માણસથી અને પોતાનાથી ટેવાઈ ગયો. અને લોકાચાર તરફ વળી ગયો, 'અને પછી એ જ લોકાચાર - કેટલો બધો કંટાળો ભરેલા ધ્વનિ સંભળાય છે કે કેટલો બધો નિરાશાત્મક અભિગમ આ સામાજિકતા માટે વર્તાય છે. આ શબ્દોમાં, આપણને આપણાથી અને આપણા પ્રત્યે સૂગ ચડી હોય, તે સૂફોટકતાનો ધ્વનિ છે. દરેક સર્જકનું કર્મ આપણા સાંપ્રતને વ્યક્ત કરવાનું છે.

આપણી આયનાદશાને - દર્પણ વૃત્તિને ! - અને આપણને સામસામા મૂકી આપવાનું છે. ફોનની ઘંટડીઓથી મરણ તિથિએ બદલાતા હાર સુધીની આપણી સામાજિક ટેવોની - કે કુટેવોની ! - યાદી છે અને કેટલા આત્મવિશ્વાસથી એ રુટીનને કવયિત્રીએ ગણાવી છે અને એને માટે 'વણજાર' જેવો શબ્દ પણ પ્રયોજ્યો છે. મને એક મેટાફર યાદ આવે છે આપણી આ અવસ્થા માટે, એર ઈન્ડિયાનો નમેલો મહારાજ, યાત્રીઓ ન હોય છતાં નમેલો જ ઊભો રહે છે ! પોતાની વિનમ્રતામાં પાછો વ્યસ્ત થઈ જાય છે જે - અને દુનિયા પાછી પહેલાંની જેમ પોત પોતાનામાં વ્યસ્ત થઈ જશે ... - સર્જકને આ વાતમાં કેટલો બધો આત્મવિશ્વાસ છે કે એણે ત્રણ ટપકાં મૂકી આપણા એ સાતત્યને જાળવી રાખ્યું છે. પેલી ધૂમ્રસેર જેમ અનંતમાં કે વ્યાપકતામાં દોરી જાય છે તેમ આ ત્રણ ટપકાં પણ - આપણી વ્યસ્તતાને વહન કરીને - અફાટમાં કે વ્યાપકતામાં ભેળવી દે છે: આપણે મૃત્યુથી કે જીવાતા જીવનથી એક જ અવસ્થામાં અટવાઈએ છીએ - વ્યાપકતા, એકે યાંત્રિક છે બીજી અજ્ઞાત છે, દરેક માણસ બે 'અંધકાર' વચ્ચે અટવાયા કરતો કે ફૂંગોળાયા કરતો પદાર્થ છે. એક જન્મ પહેલાંનો અને બીજા મૃત્યુ પછીનો, આ બન્ને અંધકાર જ્ઞાનના અંધકાર છે. જન્મ પહેલાં શું હતા, ક્યાં હતા અને મૃત્યુ પછી શું હોઈશું ક્યાં હોઈશું એ વિટંબણા કેવળ કાલ્પનિકતા છે - હયાતી નથી.

સ્પષ્ટત: બે ભાગમાં વહેચાયેલા કાવ્યની છેલ્લી નવ પંક્તિમાં મૃત્યુ પહેલાંની અનેક રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક વિશે ઉલ્લેખ છે, જે માણસ અને પ્રકૃતિની તદ્દપતા સૂચવે છે. જે રીતે માણસ સ્વરૂપે આપણે લાગણીપૂર્વક આપણા માંડેલા સંબંધો સાથે જીવીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે અમાનવ પદાર્થો જેમાં આપણે જિંદગી જોઈએ છીએ, ત્યાં પણ આપણે આપણને જોડીએ છીએ. કુદરતની કોમળતામાં આપણે આપણને સાંકળ્યા છે. શરૂઆતની ધૂમ્રસેર અને બીજા ભાગની લોન - ઘાસ - બન્ને ઊર્ધ્વગામી ગતિના સૂચક છે. અને બન્નેનું આ ઊર્ધ્વગામીપણું જ વિલીન થાય છે. કવયિત્રી પોતાની પ્રવૃત્તિ તરફ કટાક્ષ કરતાં ઘાસના વધવાને જટા કહે છે. જેમ દાઢી ક્યાં પછી માણસ આકર્ષક અને પ્રકૃષ્ટિત લાગે છે તેમ આ હરિયાળી પણ એની તાજપમાં પ્રસન્ન છે.

પહેલા ભાગમાં મૃત વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ અને બીજામાં ચહેરાનું લોનમાં આરોપણ સમસ્ત કાવ્યની સાંકળતી કડી છે અને વ્યક્તિ સ્વરૂપે, સ્ત્રી સ્વરૂપે લાગણીનો, સંવેદનનો જે પ્રવાહ પોતાનામાં વહે છે તે સર્જકને માણસ હોવાની - પેલા ઘાસ જેવા પ્રકૃષ્ટિત હોવાની - અને એને વિસરી જવાની કે માણસને સ્થગિતસ્થિતિ બનાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ, એ બન્નેમાં વેદના અનુભવે છે. એટલે તો કહે છે મારા ગયા પછી દૂર્વા - આપણા તર્પણનું ઘાસ - મારી પ્રતિક્ષા કરશે. આ દૂર્વા પણ પેલા લોકાચાર જેવું જ કર્મ છે ને ! પણ સર્જકને તો માણસમાં માણસ ન હોવાની વેદના છે, એટલે તો અંત કહે છે આ વાડો ભૂલી જવાયેલાં પગલાનો સ્પર્શ ફરીથી અનુભવવા તરસ્યા કરશે.

કવયિત્રી માણસ અને કુદરત વચ્ચે સંબંધ રચી આપે છે, નમ્રતાપૂર્વક જે વાંચનારને પોતાની નિર્બળતા પ્રત્યે વાકેફ કરે છે - નિર્બળતા જે આપણી સગવડિયા અને કુદરતથી વેગળી સંસ્કૃતિમાં નજરઅંદાજ કરાઈ છે. સર્જક ઘાસ જેવી ગૃહિત વસ્તુનું ઉદાહરણ આપી જીવન, મૃત્યુ કે કુદરતમાં સંવેદના સ્થાપી કુદરતી વિશ્વમાં આપણી હયાતીનું પ્રબળ પોત વણે છે, સૌંદર્યપ્રચૂર કુદરત અને માણસ હોવાની મૂળગામી આવશ્યકતા, જેને આપણે અવગણ્યા છે તેને સાંધી

અમેરિકામાં ગુજરાતી ભાષા

• બાબુ સુથાર

કોઈ પણ પ્રજા પોતાનો દેશ છોડી બીજા દેશમાં જાય એટલે પોતાની સાથે પોતાની ભાષા પણ લેતી જાય. ગુજરાતીઓની પહેલી પેઢી પણ જ્યારે અમેરિકા આવી ત્યારે એ પણ પોતાની સાથે પોતાની માતૃભાષા સાથે સંકળાયેલા એના ગમાઅણગમા પણ લઈને આવેલી. આ પહેલી પેઢીના ગુજરાતીઓમાંના કેટલાક ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે નહીં પણ જાણતા હોય.

પણ, હું માનું છું ત્યાં સુધી એમાંના મોટા ભાગનાની માતૃભાષા ગુજરાતી હતી અને ભારતમાં એમણે એમનું મોટા ભાગનું શિક્ષણ ગુજરાતી માધ્યમમાં લીધેલું હતું. આજે પણ અહીં ઘણા બધા ડોક્ટરો સુરેશ જોષીને યાદ કરે છે. તેઓ હોંશિ હોંશિ કહેતા હોય છે કે એમ.એસ.માં સુરેશ જોષીના હાથ નીચે ગુજરાતી ભણેલા. આ ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષાને ઠીક ઠીક વફાદાર હતા. એટલે જ તે અમેરિકામાં અત્યારે જે ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવકો છે એમાંના મોટા ભાગના આ પેઢીના છે.

આ પેઢીએ અમેરિકામાં આવ્યા પછી પોતાનાં સંતાનોને પણ ગુજરાતી ભાષાનો વારસો આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેઓ ગુજરાતી ભાષા અમેરિકામાં ટકી રહે એ માટે પોતાનાં કુટુંબીજનો અને સગાંવહાલાં સાથે ગુજરાતી ભાષામાં જ વ્યવહાર કરતા હતા એટલું જ નહીં, ક્યારેક તો એ ઘેર બેઠાં બાળકોને ગુજરાતી પણ ભણાવતા હતા. આ બીજી પેઢીના ગુજરાતીઓમાંના મોટા ભાગનાનું ગુજરાતી તેઓ જેમ જેમ મોટા થતા ગયા એમ એમ ધોવાનું ગયું હતું, કારણ કે એમનો ગુજરાતી ભાષાનો વપરાશ ખૂબ જ મર્યાદિત હતો. આ પેઢીના ઘણા બધા એક જમાનામાં યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલ્વેનિયામાં ભણવા આવતા તો ગુજરાતી વિષય અચૂક લેતા. એ જમાનામાં પત્રા નાયક અને જ્યોર્જ કાર્ડોના અહીં ગુજરાતી વિષય ભણાવતાં હતાં. આ જ યુનિવર્સિટીમાં મેં ૧૯૮૭માં ગુજરાતી ભાષા ભણાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મને ગુજરાતીના પહેલા વરસમાં જ વીસથી બાવીસ વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા હતા.

આમાંના ઘણા બધા ગુજરાતીઓને એક બીજી લાભ પણ મળેલો. અમેરિકન સરકારે ઈમિગ્રેશનના નિયમો હળવા બનાવેલા. એને કારણે પહેલી પેઢીના ઘણા બધા ગુજરાતીઓના કુટુંબીજનોમાંના મોટા ભાગના ગુજરાતી બોલતા હતા. એમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કાં તો નહિવત્ હતું કા તો સારું એવું હતું. આ ગુજરાતીઓએ એનાં સંતાનોનાં સંતાનોને, એટલે કે બીજી પેઢીનાં ગુજરાતી બાળકોને પણ, ગુજરાતી ભાષા આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. એટલે જ તો કદાચ મારા ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં ગુજરાતી ભણવા આવતા તો સાથે દાદીમાનું કે દાદાનું ગુજરાતી લઈને આવતા. આ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને

.....

આપે છે ભાષાથી. સર્જક અહીં જીવનની સંદિગ્ધતાને, એની વેદના સહિત, અવલોકે છે. છતાં પ્રશંસાપાત્ર બની રહે છે. ધૃતિ મોટી સ્પષ્ટતઃ હિંદુ frameworkમાંથી બોલે છે જેમ મેરી ઓલિવર christian frameworkમાંથી બોલે છે. ધૃતિબહેન પણ એવું કહેતાં સંભળાય છે કે : my work is loving the world.

આપણા વેદો, વ્યાખ્યાનો, તર્કશાસ્ત્રો સતત આપણને એમના ડાહપણથી વલોવ્યા કરે છે, પણ એક કવિ એવું જ કે એના જેવું જ કે એટલું જ આપણને ક્યારેક બર - પંદર પંક્તિમાં કહી જાય છે. કવિતાની દરેક પંક્તિ અનેક વ્યાખ્યાઓ કે જ્ઞાનને પોતામાં ધનીભૂત કરી આપણી સમક્ષ આવે છે: કવિતાના એ શબ્દનું હર હંમેશ સ્વાગત છે મારા જીવનમાં. - અસ્તુ.

<http://himanshupatel555.wordpress.com/>

અમે અત્યારે પણ હેરિટેજ લેંગ્વેજ (વારસાની ભાષાના) વિદ્યાર્થીઓ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. જે કે, આ પેઢીનાં ઘણાં બધાં ગુજરાતી બાળકોમાં ગુજરાતી ઝાઝું ટકી ન રહ્યું, કારણ કે મોટા ભાગનાં બાળકોનો સામાજિક વ્યવહાર કાં તો એમના જેવાં જ ગુજરાતી કે ભારતીય બાળકો સાથે કાં તો અહીંનાં અમેરિકાનાં બાળકો સાથે વધારે હતો. એને કારણે એમની ગુજરાતી ભાષાને ટકી રહેવા માટે જે પોષણ મળવું જોઈતું હતું એ મળ્યું નહીં.

એ દરમિયાન અમેરિકામાં ગુજરાતી પ્રજાની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પણ વધવા લાગી. ધર્મ વધારે મજબૂત બન્યો. ગુજરાતમાં અને ભારતમાં બીજી પણ હતા એ બધા સંપ્રદાયો અમેરિકા આવવા લાગ્યા. એને પગલે અહીં મંદિરો બંધાયાં. એમાંનાં ઘણાં બધાં મંદિરોએ ગુજરાતી ભાષા ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. પહેલી અને બીજી પેઢીનાં ઘણાં મા-બાપોએ એમનાં સંતાનોને ગુજરાતી ભાષા ભણવા માટે મંદિરોમાં મોકલ્યાં અને કેટલાંક તો હજી પણ મોકલે છે. પણ, એ ગુજરાતી બાળકો કક્કો-બારાખડી કે 'કેમ છો?', 'સારું છે'થી ભાગ્યે જ આગળ જતાં હતાં. એ માટે ઘણાં બધાં કારણો જવાબદાર છે. સૌથી પહેલું તે એ કે એ પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા શિક્ષકો પાસે ગુજરાતી ભાષા ભણાવવાની કોઈ તાલીમ ન હતી. બીજું તે એ શિક્ષકો સ્વૈચ્છિક જવાબદારીના એક ભાગરૂપે જ ગુજરાતી ભણાવતા હતા. ત્રીજું એ કે એમની પાસે ગુજરાતી ભાષા શીખવવા માટે જરૂરી એવી સામગ્રી પણ ન હતી. અને ચોથું કારણ કે એ કે મોટા ભાગના લોકો ધાર્મિક સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા ગુજરાતી ભાષા ભણાવતા હતા. અમેરિકામાં જન્મેલાં ગુજરાતી પ્રજાનાં બાળકો સરળતાથી ધર્મ તરફ વળવા માટે તૈયાર ન હતાં.

પણ, આ જે બે ગુજરાતી જૂથો અમેરિકા આવ્યાં એમાંના પહેલા જૂથના ગુજરાતીઓ તો ભણેલાગણેલા હતા. તેમાંના મોટા ભાગના, મેં આગળ નોંધ્યું છે એમ, ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણીને અહીં આવ્યા હતા. એમની અને એમના કુટુંબીજનોની પણ ગુજરાતી ભાષા માટેની વફાદારી ઠીક ઠીક હતી. હજી આજે પણ ઘણા ગુજરાત સરકારની પ્રવર્તમાન ભાષાનીતિની ટીકા કરતાં કહે છે કે અમે ક્યાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણીને અમેરિકા આવ્યા હતા. તો પણ અમે અહીં આવીને અમારું નામ રોશન નથી કર્યું ? અને બીજી પેઢીના ગુજરાતીઓ પ્રમાણમાં ગુજરાતી વધારે બોલતા હતા અને અંગ્રેજી ઓછું. જે કે, તેઓ એમની આવડતને કારણે વ્યવસાયમાં સારા એવા સફળ થયા હતા.

ત્યાર પછી ગ્લોબલાઈઝેશન આવ્યું. એ સાથે જ એક અલગ પ્રકારની ગુજરાતીઓની પેઢી અમેરિકામાં આવી. આ પેઢીમાંના મોટા ભાગના અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણેલા હતા. એમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન કાં તો નહિવત્ હતું કાં તો વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતું મર્યાદિત હતું. આમાંના ઘણા બધા ગુજરાતીઓનાં માબાપ મધ્યમ વર્ગનાં હતાં. આ વર્ગમાં ગુજરાતી ભાષા માટે ઝાઝું માન ન હતું. એટલે કે આ વર્ગની ભાષાવફાદારી ઠીક ઠીક ઊણી હતી. એટલે સુધી કે એમાંના ઘણા ગુજરાતીઓ તો એમનાં બાળકો સાથે પણ જેવું આવડે એવું અંગ્રેજી બોલતા હતા. તેઓ એવું માનતા હતા કે ગુજરાતી ભાષા એમના વિકાસને રૂંધશે. મારા એક વિદ્યાર્થીએ એક અઠવાડિયું ગુજરાતી ભણ્યા પછી હિન્દી ભણવાનું નક્કી કરેલું. એના પિતાએ એને કહેલું કે ગુજરાતી ભાષામાં શું શીખવાનું છે. હિન્દી ભણ. એ રાષ્ટ્રીય ભાષા છે. ગુજરાતીઓના આ વર્ગમાં આજે પણ ગુજરાતી ભાષાને ઝાઝા માનથી જોવામાં આવતી નથી.

લગનવ્યવસ્થા પણ ઘણી વાર ભાષાના અસ્તિત્વ પર હકારાત્મક કે નકારાત્મક પ્રભાવ પાડતી હોય છે. પહેલી પેઢીના ગુજરાતીઓ એમનાં સંતાનોને પહેલાં તો પોતાની જ્ઞાતિમાં પરણાવતા. પછી, તેઓ જરા સ્વતંત્ર વિચારસરણીવાળા બન્યા. એમણે કોઈ પણ ગુજરાતી ચાલે એવી ફિલસૂફી અપનાવી. અહીં સુધી ગુજરાતી ભાષાને કોઈ નુકસાન જતું ન હતું. પણ પછી પેલી સ્વતંત્ર વિચારસરણી વધારે વિસ્તરી. એ કોઈ પણ ભારતીય ચાલે ત્યાં સુધી ગઈ. એને પગલે આંતરભાષીય લગનો વધ્યાં. એનો પ્રભાવ પણ અમેરિકામાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા પર પડ્યો. છેલ્લાં ત્રણેક વરસથી ઘણાં અમેરિકન બાળકો મારી પાસે ગુજરાતી ભણવા આવતાં હોય છે કેમ કે એમને ગુજરાતી બોલીને/લખીને કાં તો એમની પ્રેયસીને/પ્રેમીને અને એના કુટુંબીજનોને ગુજરાતી ભાષા બોલીને પ્રભાવિત કરવાં હોય છે.

અમેરિકામાં હિન્દી, ઉર્દૂ, પંજાબી, તમિલ અને બંગાળી ઘણી બધી શાળાઓમાં ભણાવાય છે પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ કોઈ શાળામાં ગુજરાતી ભણાવાનું હશે. એ જ રીતે, અહીંની મોટા ભાગની યુનિવર્સિટીઓમાં હિન્દી, ઉર્દૂ, પંજાબી, તમિલ અને બંગાળી ભાષાનો સંપૂર્ણ કક્ષાનો કાર્યક્રમ હોય એવી એક જ યુનિવર્સિટી છે અને એ છે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલ્વેનિયા. આ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે ઘણું બધું કામ કર્યું છે. નોર્મન બ્રાઉને 'વસન્ત વિલાસ'નું સંપાદન કર્યું છે તો જ્યોર્જ કાર્ડોનાએ ગુજરાતી ભાષાનું સૌ પ્રથમ આધુનિક વ્યાકરણ અહીંથી લખ્યું છે અને એ યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલ્વેનિયાએ જ પ્રગટ કર્યું છે. ત્યાર પછી બેન્ડ્રેએ અને રિચાર્ડ કોલને મધ્યકાલીન જૈન કૃતિઓ પર કામ કર્યું છે. છેલ્લે, મેં ગુજરાતી ભાષામાં લિંગ, વચન અને પુરુષ કઈ રીતે કામ કરે છે એના પર પીએચ. ડી. કર્યું છે. થોડાંક વરસો પહેલાં જ્યોર્જ કાર્ડોના અને મેં બન્નેએ ગુજરાતી ભાષા પર એક લાંબું પ્રકરણ લખ્યું જે લંડનના રટલેજ પ્રકાશકે પ્રગટ કર્યું છે. આજે પણ બેએક વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પર કામ કરી રહ્યા છે. જેમાં જૈન ધર્મ પર કામ કરી રહેલા સ્ટીવ વોઝનો પણ સમાવેશ થાય છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલ્વેનિયા ઉપરાંત સાઉથ એશિયા સમર ઈન્સ્ટિટ્યૂટના ભાગરૂપે પણ દર ઉનાળામાં ગુજરાતી ભણાવવામાં આવે છે. આ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના ઉપક્રમે મેં નહીં નહીં તો ચાલીસ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષા ભણાવી હશે જેમાંના મોટા ભાગના પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થીઓ હતા.

અમેરિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ પણ છે, અને સાહિત્યકારો પણ છે. આમાંના બધા જ સાહિત્યકારો ભારતમાં ગુજરાતી ભાષા ભણીને અહીં આવ્યા છે. એનો અર્થ એ થયો કે અહીં ઘર આંગણે ગુજરાતી ભાષા શીખીને સાહિત્યનું સર્જન કરતો હોય એવો ગુજરાતી ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

છેલ્લી વસતીગણતરીમાં છથી સાત લાખ ગુજરાતીઓએ ગુજરાતી પોતાની માતૃભાષા હોવાનો દાવો કર્યો છે. પણ, એ બધા જ ગુજરાતીઓ ભારતમાંથી સ્થળાંતર કરીને અહીં આવ્યા છે. અમેરિકામાં ભાગ્યે જ ગુજરાતી ગુજરાતી નેટિવ સ્પીકર જન્મતો હોય છે. અહીં બધા જ ગુજરાતી નેટિવ સ્પીકર્સ ઈમિગ્રેશનના એક ભાગરૂપે આવ્યા હોય છે. હવે તો ઈમિગ્રેશન પણ કઠિન બની ગયું છે. એનો અર્થ એ થયો કે અમેરિકામાં ગુજરાતી ભાષકોનો એક માત્ર પ્રવાહ વહેલો કે મોડો સુકાવા લાગશે. એ દરમિયાન અમેરિકામાં ગુજરાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ કદાચ જોખમમાં મુકાઈ ગયું હશે.

e.mail : basuthar@gmail.com

મને અમેરિકા ગમે છે - કેમ ?

• કાન્તિ મેપાણી

આપણે આપણાથી સાવ બીજાં છેડે. ઊલટી બાજુએ આવેલા અમેરિકા જઈએ છીએ. અમેરિકામાં ઈન્ડિયનોની વધી રહેલી વસતીના આંકડા જોઈને એમ લાગે છે આપણને અમેરિકાનું ઘેવું લાગ્યું છે. ત્યાંનું અર્થતંત્ર ખાડે ગયું છે, ત્યાંના નાગરિકો નોકરી ગુમાવતા જાય છે. બેકારીનો આંક રોજ રોજ ઊંચો જઈ રહ્યો છે એનાથી ગભરાઈને કોઈ અમેરિકા જવાનું માંડી વાળવા તૈયાર નથી. અને આ હકીકત અમેરિકા આવવા ઈચ્છતા યુરોપિયનો, એશિયનો, આરબો અને આફ્રિકનોને પણ લાગુ પડે છે.

અમેરિકાનું આટલું બધું આકર્ષણ શા માટે ? શું ત્યાં છે જે અહીં નથી ? ત્યાં ચોખ્ખાઈ છે, વ્યવસ્થા છે, વસતી ઓછી છે. પાણી અને વીજળીનો પૂરતો પૂરવઠો છે. સહુને પોસાય એ ભાવે ખાવાપીવાની ચીજો મળી રહે છે. રોટી, કપડાં અને મકાન જવી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી કોઈ ત્યાં વંચિત રહેતું નથી.

રોજરોજનાં કામકાજ પાર પાડવામાં સામાન્ય નાગરિકને જે હાલાકીઓ ભારતમાં વેઠવી પડે છે એનું કારણ શું છે ?

આપણા ભણેલા, ગણેલાની સારી અને ઊંચા પગારની નોકરી મળે છે એની ના નહીં, પણ એ કેટલા જાણને ?

આપણાં શહેર, જિલ્લા, તાલુકાનાં મથકો વસતીથી અને ગંદકીથી ખદબદે છે. શા માટે એનો કોઈ ઈલાજ કરતું નથી ? બધા ય એકબીજા ઉપર દોષનો ટોપલો ઢોળવામાં પડ્યા છે.

આજે ડોલરનો ભાવ સુડતાલીસ રૂપિયા આસપાસ રહે છે. એ રળવા માટે ઈન્ડિયનો અમેરિકા જાય છે ? અને એક વખત ત્યાં જાય છે તો કાયમને માટે ત્યાં રહી જાય છે ! કેમ એનાં કારણો કોઈ શોધતું નથી ? શા માટે આપણે આપણા દેશમાં એવી પરિસ્થિતિ સર્જી શક્યા નથી કે જેના લીધે લોકો પોતાનું વતન છોડીને અમેરિકા જઈને રહેવાનું પસંદ જ ન કરે ?

આપણાં શહેરો જેવાં શહેરો અને ગામડાં જેવાં ગામડાં ત્યાં પણ છે. શહેર હો કે ગામડું એની સુઘડતા કે વ્યવસ્થા માટે કોઈનું પણ આકર્ષણ બની રહે છે. શહેરમાં રહેનારની જેમ જ ગામડાંમાં રહેનારની પણ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, સવલતોની બરાબર કાળજી રખાય છે.

આપણી આરોગ્યસેવાઓ ખૂબ જ સારી હતી. પણ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવા જતાં એ સેવાઓ કથળી છે અને એ પણ એટલી હદે કથળી છે કે પૈસા બનાવવાનો એ વ્યસાય થઈ ગયો છે.

ધર્મની બાબતમાં અમેરિકાની નીતિ નિરપેક્ષ વલણની છે. દરેક નાગરિક કે વસાહતી પોતાને ગમે તે ધર્મ પાળી શકે છે. આપણે આપણાં મંદિર, મસ્જિદ ત્યાં ઊભાં કરી શકીએ છીએ, કરીએ છીએ. કથાવાતાં, પૂજાપાઠનું મોટા પાયે ત્યાં આયોજન થાય છે.

સમાજ-જીવનની બાબતમાં પણ આપણે અહીંનાં જ ધોરણો ત્યાં લઈ ગયા છીએ અને એ ચોકઠામાં ગોઠવાઈને જીવીએ છીએ - મામૂલી ફેરફારો બાદ કરતાં આપણાં દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન માટે અહીં જેમ નાના પાયે બાંધછોડ કરીએ છીએ. ત્યાં આ બાંધછોડ થોડીક વધારે છે.

ત્યાં લગ્નજીવન સ્થિર નથી. અહીં પણ એની થોડીક અસર વરતાવા માંડી છે. અહીં જે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આવ્યું છે એ ત્યાંની અસર છે. એ સાડું થયું છે કે ખરાબ એનું તારણ અત્યારે કાઢવું એ વહેલું છે. પણ જે થઈ રહ્યું છે એ સ્વીકાર્યો વગર છૂટકો નથી. અમેરિકામાં દૈનિક જીવનમાં જે હિંસા જોવા મળે છે, બાળ-અપરાધોની સંખ્યા વધી રહી છે, ડ્રગ્સનો વપરાશ વધી રહ્યો છે એના માટે લગ્નજીવનની અસ્થિરતા, પતિ-પત્નીનો ક્વલ, ભાંગેલા પરિવારને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. અમેરિકનો પોતાની નબળાઈથી પૂરેપૂરા વાકેફ છે, પણ એ એનું નિવારણ કરી શકતા નથી એટલી એમની લાચારી છે.

અમેરિકામાં દરેક પરિવારમાં પતિ અને પત્ની બંને કામ કરતાં હોય છે. એમની દિનચર્યા એ રીતે ગોઠવાયેલી હોય છે. સંતાનને બેબીસિટર પાસે કે પરિવારના વડીલ પાસે મૂકીને કામ પર જવાનું હોય છે. ભારતમાં પણ મોટાં શહેરોમાં આમ થવા માંડ્યું છે. વધેલી જરૂરિયાતો અને મોંઘવારીના કારણે આમ થયું છે. આવા પરિવારોમાં મહેમાન થઈને જનારની આગતાસ્વાગતા બરાબર ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અઠવાડિયાના પાંચ દિવસ કામના દિવસો છે. એ દિવસોમાં કોઈ ઈતર પ્રવૃત્તિ કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. કૌટુંબિક પ્રસંગો જેવા કે જન્મદિવસ, વિવાહ, લગ્ન અને ધાર્મિક પ્રસંગો જેવા કે કથાપૂજા બધું ય શનિ - રવિના દિવસોમાં જ ગોઠવાય છે. જનમાષ્ટમી, મહાવીર જયંતી જેવા તહેવારો પંચાંગે નિધરિલા દિવસોએ ઊજવવાને બદલે એ દિવસોની આગળપાછળ આવતા શનિ-રવિમાં જ ઊજવાય છે.

આપણાં સંતાનો અમેરિકામાં અમેરિકન બાળકોનું જ અનુકરણ કરે - જેને peer pressureના નામે અમેરિકામાં ઓળખવામાં આવે છે એ સામાન્ય ઘટના છે. માતાપિતાના દબાણ હેઠળ બાળકો ઘરમાં માતૃભાષામાં વહેવાર ભલે કરે, પણ એ દબાણ એમનામાં માતૃભાષા માટે પ્રેમ જન્માવી શકતું નથી. પહેરવેશ અને ખાનપાનની બાબતમાં તો દેશ તેવો વેશ - be Romans in

Rome - વાળી વાત છે એમાં સુગાળવાપાણું ત્યાં જન્મેલી, ઊછરેલી પેઢી સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

મુક્ત જાતીય જીવન માટે પશ્ચિમના દેશો જાણીતા છે. મુક્ત જાતીય જીવન માણવું છે, પણ એના પરિણામે પેદા થતાં સંતાનો નથી જોઈતાં એટલે જ ગર્ભનિરોધનાં સાધનો અને સાવચેતીઓ પશ્ચિમના દેશોએ વિકસાવ્યાં છે. એ તો આપણે અપનાવ્યાં છે.

પરિવારના વૃદ્ધોને સાચવવા માટે પશ્ચિમના દેશોએ Senior Citizens Home નામની સંસ્થા ઊભી કરી છે. અમેરિકામાં આ સંસ્થા ખૂબ જ સારું કામ કરે છે. પોતાના વૃદ્ધ થયેલા વડીલો સંતાનોને બોજરૂપ લાગે છે એના માટે આ વ્યવસ્થા સારો ઉકેલ છે.

અને અમેરિકનોની એક ખાસિયત આટલાં વર્ષોમાં મને જોવા મળી છે તે એ છે કે પોતાને જોઈએ તેના કરતાં વધારે વસ્તુઓ ખરીદી ઘર ભરવામાં એ લોકોને જરા ય રસ નથી. એટલે ત્યાં કોઈ પણ ચીજની ક્યારે ય અછત વરતાતી નથી.

અમેરિકામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો પુષ્કળ છે. વ્યક્તિના વિકાસની તકો પુષ્કળ છે. સખત પરિશ્રમ કરીને આગળ વધનારને કોઈ અવરોધ ત્યાં નડતો નથી. ભારતમાં જોવા મળતી ટાંટિયાપ્તેય ત્યાં જોવા મળતી નથી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા માટે ગુજરાતી લિટરરી અકાદમી ઓવ નોર્થ અમેરિકા સારું કામ કરી રહી છે. “ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ” અને “ગુજન” જેવાં સામયિકો દ્વારા અનુક્રમે કિશોર દેસાઈ અને આનંદરાવ લિંગાયત પ્રસંસનીય કાર્ય કરી રહ્યા છે.

ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે જગતમાં જે પ્રગતિ થઈ રહી છે એનો પૂરેપૂરો લાભ અમેરિકાએ લીધો છે - એનો ગેરલાભ બીજા દેશો પર જવા દઈને. આ હકીકતની બહુ ઓછા લોકોને ખબર છે.

અત્યાર સુધીમાં દુનિયામાં થયેલાં વૃદ્ધોમાંથી એક પણ યુદ્ધ અમેરિકાની ભૂમિ પર ખેલાયું નથી એટલું એ સાવધ છે. ઈ.સ. ૨૦૦૧ના સપ્ટેમ્બરની અગિયારમી તારીખે ન્યુ યોર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર હુમલો કરવાની દુનિયાના કોઈ દેશે હિંમત દાખવી નથી. આ છે અમેરિકાની વિદેશનીતિની સફળતા.

લગભગ દરેક ચીજની કારમી અને કાયમી અછત માટે ભારત પંકાયેલું છે. અને એ એવું જ પંકાયેલું છે લાંચરુશવતની બદી માટે. અહીં કોઈ પણ કામ લાંચરુશવત વગર થાય જ નહીં. પહેલાં આ બદી સરકારી ખાતાં પુરતી મર્યાદિત હતી. અત્યારે એ કબીરવડની જેમ બધે જ ફેલાઈ ગઈ છે. ખાનગી કંપનીમાં નોકરી મેળવવાની હોય કે શાળા-કોલેજમાં એડમિશન લેવાનું હોય કે પરીક્ષામાં પાસ થવાનું હોય, ચાંદ્વો આપો તો તમારું કામ થાય, નહીંતર ભયોભયો.

મને અમેરિકા ગમે છે - કેમ ?

e.mail : Mkantilal@aol.com

સ્વથી સ્વ સુધી જતાં ...

• અનિલ વ્યાસ

લંડનના આકાશમાંથી નજર કરી ત્યારે આપે રસ્તે, સામે નજર નાખીએ તો ખુલ્લું આકાશ કે ખીચોખીચ તરતાં વાદળો અને નીચે અફાટ પાણી, વળી રણ કે કશું ન ઊકલે એવી ઊભડ-ખાબડ ભોંય જોઈ થાકેલી આંખોમાં નગર ઊતરે એ પહેલાં લીલાછમ ઢોળાવો, ચોસલેચોસલાં જમીન, નદી લોવાનો અણસાર ઊપસે એ પહેલાં આંખમાં ધોળું ફક વાદળ ચોંટ્યું ન ચોંટ્યું ને કાનમાં કશુંક ફૂકતું, પીડા જન્માવતું નગર આંખ સામે ઊતરી આવ્યું. એ આમ એકાએક સાવ સામે આવી જશે એવી કલ્પના નહોતી; એટલે આજ પૂરાં પાંચ વર્ષ એ નગરની ગલીઓમાં ઘૂમ્યા પછીએ, વિમાન-પ્રવાસની હવે નવાઈ નથી તો ય આકાશમાં વિમાન ઊડતું જડે ત્યાં પળ ભર આંખ ઠરે છે.

એ ઠરતી આંખમાં ઊભરાય છે વહેલી સવારનો ઠાર. લહેરાતા ઘાસને કેવું ક્યકચાવીને બાંધી બેઠી હોય છે એની પરત ? એ સફેદ પરત જોઈ છું ત્યારે પલોચી જવાય છે નળકાંઠાના અફાટમાં. નજર સાથે દોડતો જતો ખારો પાટ આમ સીધેસીધો ઊંચકીને કોણ મૂકી ગયું છે અહીં ? એનો જવાબ જડે એ પહેલાં થાય છે હું ય આ ઘાસની જેમ ચસોચસ બંધાઈ ચૂકો છું. આ દેશની હવા એ પાશને સૂકવી ધીરે ધીરે મજબૂત કરતી જાય છે. દીવાલમાં ચણાયાના અહેસાસે ભીતર ભરાતું રહે તો ય આંખ ક્યાં છલકાય છે ?

પણ એ કોરી આંખોની આજુબાજુ વળતી કાળાશ અને વણાતી આવતી કચલીઓમાં તબક્કે છું મારું ઘર, મારો દેશ.

દેશપ્રેમનું ગીત કે દૃશ્ય ભારતમાં મારી આંખ ભીંજવતું નહોતું. અહીં સ્લેજ પલકારામાં ડૂમો દૃશ્ય સોંસરવો ઊતરતાં સ્થળ-કાળની બીજી તરફ મૂકી દે છે મારી જાતને.

હું સમજાવું છું મને. લાખ સમજાવું છું કે બધું એવું જ છે. આ હાઉસસ્પેરો એ જ આપણી ચકલી અને સ્ટલિંગ નામે કલકલે છે દેવચકલી. કબૂતર સ્લેજ ખાતા-પીતા ધરનાં સભ્ય હોય એવાં ને કાગડાભાઈ પૂરેપૂરા કાળા. પણ એ છે તો આપણા દેશ જોવા જ. આ લંડન પાઈન અને કણજીમાં ક્યાં મોટો ફરક છે ? સિવાય સુગંધ ! તોરણ ટૂં અને સરુનાં ઝાડ તો ગાંધીનગરના બગીચામાં જોવાનું બરાબર યાદ છે. એશ-ટૂં જોતાં લીમડો આંખ સામે ! ને જેનું નામ નથી આવડતું એવા ગરમાળા અને શિરીષકુળના સદસ્ય.

અંગ્રેજી આપણા દેશથી લાવ્યા હશે કે ત્યાં લેતા ગયા હશે ? બધું એવું જ છે. વેમ્બલીના ઈલિંગ રોડ પર ફરતાં ઢાલગરવાડની જ ફરફર અને ભીડાભીડ. તો વળી ઓવર-ગ્રાઉન્ડ ટ્યુબમાં સફર કરતાં ટૂં નના લય અને બહાર દોડતાં દૃશ્યોમાં મુંબઈની સુરખીઓ સામોસામ.

છતાંયે,

પાછળ છૂટી ગયેલી ક્ષણો ગોરંભાતી આવે ને પળમાં પંડ સાવ બદલાતું આવે.

ક્યાં છે મારું એ આંગણું ? આંગણામાં લીમડો અને લીમડા નીચે કાથીના ખાટલામાં સૂતાં પંખીઓના કલરવનો સ્વરવાટ ? નથી અગાશીઓ કે નથી તરવરતું આંખ ઉપર આકાશ. ગયા ઉનાળામાં થયેલું, લાવો ખાટલો નહીં તો બેડ. ઢાળી દઈએ ગાર્ડનમાં. ત્યાં પડોશી કલે - સૂવામાં વાંધો નહીં પણ પરોઢિયે શિયાળવાં જિયાફત માણવા ભેગાં થશે ત્યારે ? આ શિયાળના સંદર્ભે મારી ત્વચા સળવળી ઊઠે છે. તબક્કી ઊઠે છે પેલો ભીનો ભીનો સ્પર્શ ! શેરીમાંથી પસાર થતાં મિત્રો સાથે મજથી વાતો ચાલતી હોય એવામાં, મોં ઊંચું કરી પૂંછડી પટપટાવતો વનીઓ સાથે થઈ જાય ને ક્યારે આંગળી ચાટી, ફેરફુદરડી ફરતો રાજીપો ઠાલવવા અંગે ચંપાય એ પળ ... તું, તારું એ નર્તન, જોડે જ ચાલવાની જીદ ને હાકોટો અવગણી હેયું ઠાલવાની ઉફ ... બધું અકબંધ છે વનરાજ, બસ તું ત્યાં છે.

અહીં સૂઈ રહેવાનું મન થાય એવી ચોખ્ખી ફૂટપાથ પર હું શોધું છું એ નજર જે મળતાં આંખ અને લોક મલકી પડે. કોઈ અજાણ્યું મળી જાય તો લોક દબાવી, લંબાવી હસવાનો ચાળો કરતાં મોર્નિંગ કે ગુડ મોર્નિંગ કહી સવારની વધામણી કરે પણ સાથેનું બાળક તાકી રહે છે જાણે સામે હું નહીં, કોઈ દીવાલ હોય એમ ! એ આર-પાર વીંધતી પળ વચ્ચે ય ફૂટપાથને શેઢે મલકતાં ગાઢા જાંબુડી, લીલાં ભર્યાં ભર્યાં ડેઈઝી કે બ્રોમિલિયાનાં ફૂલોની નારંગી બાંધણી, છુટ્ટી ભાત મને સાચવી લે છે. એવે સમયે ચીફ ચેફ (એક પક્ષી) સ્લેજ રહેકી કુરુર ... થઈ જાય ત્યારે આપણું લોવાપણું ધ્યાને ચઢે છે. લોવાપણાના અણસારે વળી મન ઉદાસ થઈ જાય છે.

લોવાપણું ?

ક્યાં છે એ ?

ચૂલે ચડતા રોટલાની સુગંધ વચ્ચે વાતાવરણમાં મહેકતી કઢીની મહેફિલ વચ્ચે માનો હાથ પિત્તળની કથરોટમાં લોટ મસળતો હોય, એ બંગડીનો આછો રણકાર અને હલનચલન દૃશ્યના ખૂણે સ્કેન થઈ ગયાં છે. પલકમાં તાદૃશ્ય થઈ ઊઠે છે.

એ રોટલો-કઢીના ભરપેટ જમણ પછી રણકતા ફોનમાં ઠલવાતા ઓડકાર અને ગપ્પાં.

વળી સાંજિકના પરિપટ નદી તટે કે હોટેલ બાંકુરાના ટેબલ પર જમતી, અમારી મંડળીના પિખિયારા અને પિલ-પિલ લજી ક્યાંક વસે છે વાદળોમાં ને વરસે છે હળવાં ફેરે વિપાદ.

આ ઘડિયાળના કાંટે અને કલાકોના હિસાબે મળતી કમાણી ઈચ્છા થાય ત્યારે નોકરી નહીં જવાની મારી બાદશાહતને સી.સી.ટી.વી. નજરથી તાક્યા કરે છે. તો ય હું મને આ સિસ્ટમનો ભાગ બનીને ય બંધાયેલો કલ્પી શકતો નથી. મારે તો જોઈએ છે મારું સ્વાતંત્ર્ય. કામચોરી નહીં દોસ્તો, પણ સમયને સહિયારો ગણી માણવાનો હક. અહીંની ચોકીદારી હેઠળની નોકરી કમ જલમાં એ કેમ સમાશે ?

એટલે એ જ ધૂરતી કાચ નજરોના ફલકમાં શરૂ થઈ છે.

હા, આ ટૂંકા દિવસો અને લાંબા પડછાયા વીતતાં લાગે છે ખાસ્સો સમય. એ વચ્ચે ચીરતી કંપાવતી ઠંડી વચ્ચે બરફ-વર્ષા-સ્નોના થરથર ભર્યા દિવસોમાં આ દેશ પણ વ્હાલો તો એવો જ લાગે છે. ક્રિકેટની મેચમાં ઈંગ્લેન્ડ-ભારત સામ-સામે આવે ત્યારે વફાદારી અને દેશ-પ્રેમ તલવારો તાણે છે. પણ એ તો તાણે.

હમણાં આવશે વસંત. જઈશું કન્ટ્રીસાઈડ.

ત્યાં નાખી નજર ના પહોંચે ત્યાં સુધી લહેરાતાં ઘઉં કે રાયડાનાં ખેતરો. એમાં સોનેરી ઘાસના લીલા બુટ્ટાઓ જોવાં વૃક્ષો ! તમતમાટ તડકો જામે એ પહેલાં તો ચારેકોર ફૂલોનો મધમઘાટ પમરે એ પળે ઈશ્વરનો આભાર માની લઉં છું. થેનક્યુ વેરી મચ, સર.

પાંદડાંઓથી તડકો ઠંકાય એ પહેલાં મને ભરીને પી લેવા ફૂંવે ફૂંવું ખોલીને ડોલતાં ફૂલો વચ્ચે પાંદડાંની પહેલી કૂંપળનો રોમાંચ અનુભવાય છે. ને પહોંચી જઈ છું ફરી મારા પ્રદેશમાં.

કાળપુસ્થી શાકની થેલીઓ કે બીજી ખરીદી કરી બસમાં ચઢું ને બેઠેલું કોઈ સાવ સહજતાથી હાથ અંબાવી લે. 'લાવો, અહીં મૂકું,' આ ભાર વહેંચ્યાની ક્ષણ શોધતી આંખોમાં વળી ઉમેરાય છે અવાજ. સ્કૂટર પર ઘર ભણી વળતાં સાચકાલીન આરતીનો ગુંજતો રણકાર. ગોરજની રજોટી પાછળ આથમતા સૂરજના અજવાળે વિસ્તરતો જતો એ સ્વરવાટ મારા લોહીમાં વહે છે. પણ નજર સામે છે ચૂપચાપ સરકે જતાં વાહનો. એમાં અચાનક ઊભરાતો એફ.એમ. રેડિયોનો ધમધમટાટ ને વચ્ચે વચ્ચે ડચકાં ખાતો હવામાનનો વતરી.

નમતા પહોરે મહેમાનને લઈને નીકળતો ત્યારે કો'ક તો મળી જ જતું. કાં ચીમન નરોત્તમ કાં જી.ડી. જુગાડ કે ચતુર ભઈજી. કોઈ ના મળે તો ચંપાકાકી તો ખરાં ખરાં ને ખરાં જ. એ આપણને અટકાવે. મલકતાં ચહેરે મહેમાનની ઓળખાણ માંગે ને પછી ઉમળકાથી નિમંત્રે. ચલો, આપણે ઘેર. જવાય છે યા પીને. આ ઉમળકો અહીં જડી જાય તો ખબ્બે ખબ્બા.

અરે, મારી શાસ્ત્રીનગરની સવાર ... અને સાંજ જડે તો ય શું ?

છાપા વહેંચતી, દૂધ વહેંચતી સાચકલો થોભવાના અવાજ. ગોળ પીછું વળી તાકોડી હાથે તકાતું છાપું ને ત્રીજા માળની બાલ્કનીમાં પછડાયાનો અવાજ. દોડતી આવતી ગાયને જોઈ વાગતું હોર્ન. સ્કૂટરના એક્સલેટરના ધુધવાટા, ઉઘડતી દુકાનના શટર પછડાવાનો ધરધરાટ, પ્રભાતફેરીના મંજરા ને લહેકાનો રણકાર ... ઊંઘમાંથી ઊઠતાં વેંત સીધું ગાઉન ચડાવી એક બહેન ભગવાનના દર્શન કરવા નીકળે છે. એ રસ્તો ઓળંગે છે ત્યારે બે ફૂલેટ વચ્ચેની મોકળાશમાંથી આવતા ઊગતા સૂરજના અજવાળામાં સ્પષ્ટ થતું શરીર ... ઓહ ! આય એમ ડાયવર્ટિંગ !

જામેલા મોહનથાળ જેવી બપોર પછી સાંજ પડતાં પહેલાં તો જગી જાય છે રસ્તાઓ. પિખિયારા, ચિચિયારા, વાહનો, માણસો ... બસ નયોં શોર. એ કોલાહલનો ભર્યો-ભાદર્યો ઠરસો મીસ કરું છું. સાંજ પડતા ચોખ્ખા એકઠાં થતાં ચોખ્ખાં શરીરો, ભૂખ ઉકળાવતી સુગંધ ઓકતા ફૂટપાથ કિનારાના સ્ટવો, ભાજીપાઉંના તવેયાનો અવાજ, ગાંઠિયા ઊતરવાનો છમકાર અને મરચાંનો સિસકાર અને મોંમં ખો ... ગલ્લે મળેલા માથાંઓની ચર્યા ને વડા પ્રધાનને ય ન

સૂજે એવી યોજનાઓ સાંભળતો હું રાત્રે ઘેર પાછો આવતો ત્યારે ઊંઘ કેવી હાથ પકડીને પથારીમાં લઈ જતી એ ભૂલ્યું ભૂલાતું નથી.

સરકારી નોકરીમાં રાતોની રાતો જાગી યોજેલા સમારંભો, કરેલા જન-જાગૃતિના હોંકારા-પડકારા, જ્ઞાન શિબિરો, કલ્યાણ મેળાઓ, ગ્રામસભાઓ ... અને લાંબા પ્રવાસોથી ભરેલી જનકલ્યાણ યાત્રાઓની ઉંબરો લંબાવતી પળો આમ પોતીકી થતી આવે છે ત્યારે 'આવું છું' 'હું આવું છું'નો રંગરગથી ઊઠતો કણસાટ રહેંસી નાંખે છે મને.

પણ ખબર છે. મોર્ગેજ, ઈન્સ્યુરન્સ, કોલેજની, યુનિવર્સિટીઝની ફીની ગાડાભીંસ વચ્ચે નથી ચસકી શકાતું આમ કે નથી ચસકાતું તેમ.

લજી ગયા અઠવાડિયે જ મારાં મિત્ર ડો. શીલા પટેલ સાથે વાતો કરતાં વતન-જુરાપો વરસી પડેલો. વળતી ક્ષણે જ એમણે પૂછ્યું, 'ઓછું શેનું આવે છે ? કોણે તેડાવ્યા'તા તમને ત્યાં ? કોના નિમંત્રણે પધાર્યા છો લંડનમાં ? બોલો.' સ્લેજ અટકીને કહે. 'ટોની બ્લેર, ગોર્ડન બ્રાઉન, ડેવિડ કેમરોન કે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ, કોના ?' હું જવાબ આપું છું. 'કોઈના ય નહીં. જાને અરજી કરીને સમજાવિચારીને જ આવ્યો છું.'

'તો શું કામ રડે છે ? જા, પાણી પી લે. મોઢું ધોઈ નાખ. ક્યારે જવાનું છે જોબ પર ? બોલ.'

'સાંજે.' એ હસી પડે છે.

'પાગલ નહીં તો. ચાલ જા, ફોન મૂક હવે.'

હું ફોન મૂકી ઊઠું છું. મોઢું ધોઈ અરીસામાં જોઉં છું ને સામે દેખાતા પાગલને ઓળખવા મથું છું. બરાબર આ દેશને ઓળખવા મથું છું એમ.

e.mail : anilnvyas@yahoo.co.uk

સૂકી ધરતી ને હેલી અનરાધાર

• આરાધના ભટ્ટ

ઓસ્ટ્રેલિયા આવી મને શું મળ્યું ? વીતેલાં વર્ષોમાં આ પ્રશ્ન મનમાં વારંવાર ઊગ્યો અને આથમ્યો. કદાચ સભાનપણે એનો ઉત્તર શોધવાનો અવકાશ નહોતો. કદાચ એ પ્રશ્નના આચના સામે ઊભા રહીને જાતને જોવાની તાકાત નહોતી. આજે એ આચનાને સ્વચ્છ કરી તેમાં જોઈ રહી છું.

મે મહિનામાં શિયાળાનો પગરવ અહીં સ્પષ્ટપણે સંભળાય. દિવસો ટૂંકા. પાનખર એની ચરમ સીમાએ હોય. એવા મે માસની એક ભીની સાંજે સાડા સાતે મુંબઈથી આવતી ફ્લાઈટ સિડનીના કિંગ્ડમ્ સ્મિથ હવાઈમથકે ઊતરે છે. વિદેશની ધરતી ઉપર પહેલી વાર પગ મૂકતી એક નવપરિણીતા એમાંથી ઊતરી દૃઢ પગલે કસ્ટમ્સ-ઈમિગ્રેશન વટાવી બહારના લાઉન્જમાં પ્રવેશે છે. ટોળાબંધ અજાણ્યા ચહેરાઓમાં એક પરિચિત ચહેરો એ શોધી રહી છે. આખાયે દેશમાં એ એક જ ચહેરો તેને માટે પરિચિત છે. પતિ મળતાં યુવતી આછું સ્મિત કરે છે અને પછી પતિ સાથે આવેલા સ્નેહી તરફ, શેઈક-હેન્ડ કે નમસ્કાર વચ્ચેની ક્ષણભરની દ્વિધા પછી, હાથ લંબાવે છે. તે જ વખતે સામેથી નમસ્કારમાં હાથ જોડાય છે. યુવતી જરાક અંખવાય છે.

જન્મભૂમિ સાથે બંધાયેલી જનમનાળ એ ક્ષણે તૂટી. એક વિરાટ વિશ્વમાં પ્રવેશ થયો. બીજી જન્મ થયો, હું દ્વિજ બની. પહેલી સવારે ઊઠીને બારીમાંથી જોયેલું એ પહેલું દૃશ્ય - મિલ્ક ડિલિવરી વેનમાંથી દૂધવાળો દૂધ ડિલિવર કરી રહ્યો હતો. તેને જોતાં થયું, અહીંના દૂધવાળાઓ પણ દૂધ પીતા લાગે છે. પછી તો જોયું કે આખી પ્રજા જ અલમસ્ત, સતત ખાતી હોય એવું જ લાગે. પણ વહેંચીને ખાવાની અહીં રીત નથી. આપણે ત્યાં ટૂંનના ડબ્બામાં વહેંચાય પછી જ ખવાય. શરૂમાં અહીં વેફરનું પેકેટ મેં ટૂંનમાં સામે બેઠેલાં બહેનને ધર્યું તો એ કશુંક બબડતાં ઊઠીને જતાં રહ્યાં. સમજાયું. અહીં બધા પાસે

બધું જ છે. માત્ર શ્રદ્ધા નથી. સ્થળો વચ્ચેના અંતરો, સમયનું પસાર થવું, અમીરી-ગરીબી બધું જ કેટલું સાપેક્ષ છે તે રોજરોજ દેખાય. સૌંદર્યનાં ધોરણો પણ નવાં. કાશ્મીર-કોડાઈકનાલની સુંદરતા સાથે સરખામણી કરતાં અહીંની ખુલ્લી, સુક્કી, લાલ ધરતી પર પથરાયેલી આછી-પાતળી હરિયાળીનું સૌંદર્ય કંઈક અડવું લાગ્યું. એ પ્રકૃતિનું સંગીત સાંભળવા કાનને ટેવાતાં તો ખાસ્સો સમય લાગ્યો. વર્ષની ઋતુઓ ત્રણમાંથી ચાર થઈ અને દિવસનાં ભોજન ચારમાંથી ત્રણ, નવા પરિવેશ વિશે જિજ્ઞાસા એવી તો જાગી કે મન બ્લોટિંગ પેપર બની ગયું. જ્યાંથી જે મળે તે ચૂસવા લાગ્યું - ટીવીસિરિયલો, સોપ-ઓપેરા, સમાચાર, છાપાંઓ, જાહેરાતનાં ચોપાનિયાં ને હેન્ડબિલો સુધ્યાં. ધીમેધીમે 'ગુડ ડે મેઈટ'ને બદલે 'ગ ડાય માયટ' બોલતો ટૂકી, દર અઠવાડિયે ધરતી ટપાલ લાવતો 'પોસ્ટી' અને દૂધ લાવતો 'મિલ્કો', બધા જ પોતીકા લાગવા માંડ્યા.

જીવનક્રમ, જે નિર્મિત હતું તે મુજબ ચાલ્યો. બહારની દુનિયા ગ્લોબલ વિલેજ બનવા લાગી. પરિવર્તન અપનાવાતું ગયું. વતન દૂર છતાં દૂર ન રહ્યું. રેડિયો સાથે અનાયાસે નાતો થયો, અને એમાંથી જન્મ્યું મારું ત્રીજું બાળક, સૂરસંવાદ (રેડિયો). દર અઠવાડિયે ગુજરાતના સમાચાર, સંગીત અને મુલાકાતો પ્રસારિત થતાં હોય છે. એનાથી વતન સાવ આંગળીઓનાં ટેરવે આવીને બેઠું. હવે ફોન-લાઈનથી સાત સમુદ્ર પાર કરી લગભગ રોજરોજ વતન પહોંચી જઈ છું. અનેક નામી-અનામી હસ્તીઓ સાથે સંપર્ક, વાર્તાલાપ, મુલાકાતોનાં રેકોર્ડિંગ. જન્મભૂમિ સાથે તૂટેલી નાળ આમ રેડિયોએ અનોખી રીતે જોડી આપી, અને મેળવી આપ્યાં નવાં મિત્રો, સ્નેહીઓ અને કેટલીક પ્રેરણામૂર્તિઓ. વતનની દૂરતા હવે ત્યારે જ લાગે છે જ્યારે ત્યાં બેઠેલું કોઈક ત્યાં વરસી રહેલા ચોમાસાનું વર્ણન કરે અને મને એ ધરતીની સોડમ ન આવે.

ઓસ્ટ્રેલિયાએ શરૂઆતના દિવસોમાં ભેટમાં આપેલી દૂરતા અને અભાવની લાગણીએ સંવેદનાને સંકોરી. પહેલાં જે એકલતા દૃષ્ટ ચીરતી તેની સાથે ધીમેધીમે સાખ્ય થયું. એ એકલતા એકાંતમાં પરિવર્તિત થઈ. આ બધામાં સતત સાથ રહ્યો હોય તો એ સંગીતનો. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનાં ગાયન અને શ્રવણે ધૈર્ય અને આત્મબળ આપ્યાં. સંગીત લાગણીઓને વ્યક્ત કરવાનું ઉત્તમ માધ્યમ પણ બની રહ્યું. એક વિશાળ દેશ, વસતી પાંખી, ભીડ-અવાજનો લગભગ લોપ, રોજિંદા જીવનનું વહેણ લગભગ સમથળ પટ ઉપર સરળતાથી વહે. અંતરશોધ માટે આનાથી વધુ ફળદ્રુપ વાતાવરણ કયું હોઈ શકે ? એકાંતે જાત સાથે મૈત્રી કરાવી આપી. આપોઆપ જ દૃષ્ટિ અંતર તરફ વળી. સ્વ સુધી પહોંચતી એ પગદંડી ઉપર ચાલતાં ચાલતાં અપાર શક્તિ અને અપૂટ વિશ્વાસ અનુભવાય છે અને હવે એ અસ્તિત્વનો સ્થિરભાવ બનતાં જાય છે.

લોકો ડોલર કમાવા વિદેશ જઈને વસે છે. મને અહીં આવીને જે મળ્યું એ તો કંઈકેટલું ય વિશેષ. મે મહિનાની એ ભીની સાંજે સિડની એરપોર્ટ ઉપર ઊતરતી એ ફ્લાઈટનું દૃશ્ય યાદ કરું છું ત્યારે થાય છે, આ પૃથ્વી ઉપર પહેલી વાર જન્મ લીધો ત્યારે ય ભરપૂર ચોમાસું, અ દેશમાં આવી બીજી જન્મ થયો ત્યારે ય વર્ષાની હેલી અને પછી વર્ષાની એ હેલી મારી પર અનરાધાર વરસી જ રહી છે.

e.mail : aradhanabhhatt@yahoo.com.au

ગુજરાતી ધરમાં જન્મી

• બાળા થોમસન

મારું નામ જન્મથી ભદ્રબાળા છે, પરંતુ નાનપણથી બાળાના નામે જાણીતી રહી છું. મારો જન્મ ૧૯૩૪માં ઈસ્ટ આફ્રિકાના ટાન્ઝાનિયા દેશની એક વખતની રાજધાની દારેસલામ શહેરમાં થયો. મારા પિતા કરસન રાણા બારોટ તથા માતા સુલોચનાબહેન ૧૯૨૮માં આફ્રિકા આવ્યાં. ચારણોનાં ૨૪ ગામમાંથી બાપુજી પહેલા હતા જેમણે પરદેશગમનની હિમ્મત કરી. જ્ઞાતિ અમારી તુબેલ ચારણ છે. બાપુજીનો જન્મ ખંભાળિયા સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો. બાપુજી ભણેલા

હોવાથી આવતાં જ બેન્કમાં સારા હોદ્દા પર એકાઉન્ટન્ટની નોકરી મળી. બા-બાપુજી ૧૯૭૦માં મુંબઈ આવ્યાં ને બાપુજી ૮૨ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ પામ્યા. બા અત્યારે ૯૭ વર્ષનાં છે ને મારા ભાઈ ચંદ્રા બારોટ સાથે મુંબઈમાં ગામડિયા રોડ પર રહે છે. મને ત્રણ બહેનો અને ચાર ભાઈ છે. મારાં મોટાં બહેન કમલ બારોટે ફિલ્મોમાં ગીતો ગાયાં છે તેમાં ઘણાં પ્રચલિત પણ છે. ભારત સરકાર તરફથી ઘણા પુરસ્કારો મળ્યા છે. મારા ભાઈ ચંદ્રા બારોટે ફિલ્મ 'ડોન'નું દિગ્દર્શન કરેલું.

મને પણ ગાવાનો ઘણો શોખ હતો ને ઘણા સ્ટેજ શો કર્યા છે. દારેસલામમાં નાનાં હતાં ત્યારે અમારે ઘેર દર શનિવારે બેઠક થતી જેમાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને તાલ કાને પડ્યાં. બાપુજી તબલાં તથા દિલરુબા વગાડતા. દારેસલામમાં વસેલા ગુજરાતીઓએ એક કન્યાશાળા બાંધી હતી શ્રી દેવકુંવર આર્ય કન્યાશાળા. ત્યાં મારું ભણતર થયું. સ્કૂલમાં ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત, પાકશાસ્ત્ર, સંગીત તથા ચિત્રકળા શીખવાનો મોકો મળ્યો. સૌથી વધારે શોખ પાકશાસ્ત્ર અને સંગીતમાં રહ્યો. સ્કૂલ છોડ્યા પછી ૪ વર્ષ નર્સિંગ કર્યું.

૧૯૫૮માં પહેલી વાર ભારત આવવાનો અવસર મળ્યો. કમલબહેને મુંબઈમાં બી.એ. કર્યું હતું. તે રેડિયો સિલોનમાં કામ કરતાં હતાં એટલે ઘણું જોવા, ને શીખવા મળ્યું. દારેસલામ પાછી આવીને તરત જ ત્યાં આપણી ભાષામાં રેડિયો પર કાર્યક્રમ કરવાની મંજૂરી માગી, ને મળી અને કાર્યક્રમો ૧૯૬૦માં શરૂ કર્યાં.

૧૯૬૧માં મારાં લગ્ન એક ન્યુ ઝીલેન્ડર જેડે થયાં કે જેઓ જર્નલિસ્ટ છે. નામ છે જોન બેલ થોમસન. એમને ભારત તથા આપણાં ધર્મ, રીતિ, રિવાજ વગેરે પર ઘણી જાણકારી હોવાથી ભારત ઘણી વાર આવી ચૂક્યા છે. તેમની ઈચ્છાનુસાર હિન્દુ વિધિ પ્રમાણે લગ્ન થયાં. બધાં ભાઈબહેનોએ પોતપોતાને ગમતાં પાત્રો જેડે લગ્ન કર્યાં છે.

અમને ચાર બાળકો છે. ત્રણ દીકરીઓ અને એક દીકરો. ત્રણ બાળકોનો જન્મ દારેસલામમાં અને એકનો ન્યુ ઝીલેન્ડમાં. ૧૯૬૦માં અમે ન્યુ ઝીલેન્ડ આવ્યાં. મનમાં ઘણા વિચારો આવ્યા, કેવો દેશ હશે ? આપણી કેટલી વસ્તી હશે ? એક તો ઠંડી ને બીજું ત્રણ નાનાં બાળકોને લઈ સ્થાયી થતાં થોડી વાર લાગી. ન્યુ ઝીલેન્ડના મિલનસાર લોકોએ મને ઘણું માનપાન આપ્યું. આવતાં જ મેં રેડિયો, ટી.વી. તથા સંસ્થાઓમાં મારા વિશે, ભારતની સંસ્કૃતિ વિશે ઘણાં ભાષણો આપ્યાં. જોતજોતામાં મારી નાની દીકરીનો જન્મ થયો છતાં પણ મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. આ બધું સાઉથ આઈલેન્ડમાં ડનીડનમાં થયું. ૧૯૭૧ના અંતમાં અમે ન્યુઝીલેન્ડની રાજધાની વેલિંગ્ટન આવ્યાં. આવતાંની સાથે પૂછપરછ ચાલુ કરી કે આપણી કેટલી વસતી છે ? આપણી ભાષામાં કોઈ પત્ર, મેગેઝિન વગેરે પણ કશું જ ન હતું. સમાચાર મળ્યા કે સૌથી વધારે વસતી આપણા ગુજરાતીઓની છે. વધારે સુરત જિલ્લાના લોકો વસ્યા છે. વેલિંગ્ટન ઈન્ડિયન એસોસિયેશનમાં મને આમંત્રણ મળ્યું, ને ત્યાં મહિલા સમાજમાં ૧૪ વર્ષ કામ કર્યું. અહીંના મુખ્ય રેડિયોના કર્તાહર્તા જેડે વાતચીત શરૂ કરી કે મારી ભાષામાં મને રેડિયો કાર્યક્રમ ચાલુ કરવો છે તેમ જણાવ્યું. જ્યાં ગઈ ત્યાં ના મળી. હડત કંઈ દસ વર્ષ ચાલી ને છેવટે મને ૧૯૮૧માં મંજૂરી મળી ને પહેલી વાર ન્યુ ઝીલેન્ડની ધરતી પર ત્યારના વાતાવરણને ધ્યાનમાં રાખીને આપણી ભાષા ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કર્યો. મને હોંશ હતી કે ભલે ગોરા લોકો પણ આપણું સંગીત સાંભળે ને સમજે ને એવું જ થયું. સાથે સાથે મેં પાકશાસ્ત્રમાં પણ વાનગીઓ કેમ કરવી તેનાં પ્રદર્શનો કર્યાં. પાકશાસ્ત્રની બે ચોપડીઓ લખી જેનાં નામ હતાં 'કરીઝ ફોર કિવીઝ'. ત્યાર બાદ, ૨૮ વર્ષ અલગ અલગ કોલેજોમાં રાત્રે વર્ગો ચલાવ્યા. આપણા ભારતીય ઉપરાંત ચાઈનીઝ, મિડલ ઈસ્ટર્ન અને ઈટાલિયન વાનગી પણ શીખવી. અહીંના લોકલ ટી.વી.માં વાનગીઓ બનાવતા ઘણા કાર્યક્રમો કર્યા છે.

મારા રેડિયો કાર્યક્રમને ૨૯ વર્ષ થયાં. 'The Indian Programme' રવિવારે સાંજે ૬ વાગે આવે છે અને છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી કાર્યક્રમ 'ભક્તિપ્રભા' પણ ચાલુ કર્યો. જે શનિવારે સવારે ૭ વાગે આવે છે.

ન્યુ ઝીલેન્ડમાં હું પહેલી મહિલા છું જેને 'Justice of Peace' બનાવી છે. લોકસેવામાં રાણી એલિઝાબેથ તરફથી 'Queen Service Medal' મળ્યો છે તે પણ પહેલી વાર. હું અહીંયાં કાયદાકાનૂન પ્રમાણે Civil Marriage પણ કરાવી શકું છું, એમાં પણ હું પહેલી ભારતીય સ્ત્રી છું. એન.આર.આઈ. સંસ્થા તરફથી દિલ્લી બોલાવીને મને Mother Indianનો પુરસ્કાર પણ આપ્યો છે. પાછળ વળીને જેતાં એમ થાય છે કે ખરેખર કોઈએ સુંદર વાત કહી છે કે 'જિંદગી કેટલી જીવી તે નહીં, પણ કેવી જીવી તે યાદ રાખવું જરૂરી છે.' મેં Save the Children Fund સંસ્થામાં ૩૧ વર્ષ ફાળો આપ્યો છે. ૨૨ વર્ષ ન્યુ ઝીલેન્ડ ઈન્ડિયા સોસાયટી, ૨૮ વર્ષ પાકશાસ્ત્ર શીખવ્યું, ૨૮ વર્ષ અને હજી ચાલુ છે મારો રેડિયો કાર્યક્રમ. ૧૪ વર્ષ વેલિંગ્ટન ઈન્ડિયન એસોસિયેશનના મહિલા સમાજની પ્રમખ રહી.

એક ગુજરાતી ઘરમાં જન્મી, મોટી થઈ, સંસ્કાર મળ્યા, પરંતુ તેને ફેલાવવામાં મેં કોઈ કસર નથી છોડી. મને ગુજરાતી હોવાનો અતિ ગર્વ છે, ને મારું એમ માનવું છે કે જ્યાં જ્યાં આપણા લોકો વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં તેઓએ નાનોમોટો ફાળો આપ્યો છે. ભલે મારો જન્મ તે પાવન ધરતી પર ન થયો હોય, પણ છે તો મારા પૂર્વજોની ધરતી.

e.mail : bthomson234@gmail.com

વતનને પત્ર

• દેવવ્રત ભટ્ટ (અનુવાદક - શિવાની પાઠક)

મમ્મી, પપ્પા અને બધા,

ઘણા સમયથી એક ઈચ્છા હતી કે જમીન રસ્તે કોંગો જવા મળે. એનાં કેટલાંક કારણો હતાં. એક તો એ કે જમીન સાથે જોડાઈને પ્રવાસ કરીએ ત્યારે જ્યાં હોઈએ ત્યાંની સંસ્કૃતિના હાઈને સમજવા મથીએ છીએ. ત્યાંના લોકોનો પરિચય થાય તે પણ ખરું. બીજું એક કારણ એ પણ હતું કે મને ઝાંબિયા અને ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિક ઓફ કોંગો (ઝૈરે) વચ્ચેની સરહદ કસુમ્બાલેસાથી પસાર કરવાની ઈચ્છા હતી. મેં એવી વાત સાંભળેલી કે આ સ્થળેથી સરહદ પસાર કરવાનું બહુ અઘરું ગણાય છે. આ કામ અઘરું ગણાવાનું કારણ તો એ કે કોંગોમાં ભ્રષ્ટાચાર બહુ જ છે. તમે સાચા હો તો પણ જાણે કે કાયદેસરની ચુકવણી કરવાની હોય તેવી રીતે. બીજું કે કોંગોની પ્રજા સ્વભાવે શંકાશીલ છે. વળી, તેમના મનમાં વિદેશીઓ પ્રત્યે સૂગ અને ડર પણ ખરાં. ઉપરાંત કોંગોના અફસરો અંગ્રેજી ઓછું સમજે. આથી કોઈ પણ અજાણ્યા માટે આ સરહદ પસાર કરવી તે મુશ્કેલ બાબત ગણાય. જરા સરખી પણ ગેરસમજ થાય તો તમે મોટી મુશ્કેલીમાં મુકાઈ શકો.

મને એન્ડોલાથી વિઝા મળ્યા કે તરત મેં જમીન રસ્તે મુસાફરી કરવાનું નક્કી કરી લીધું. લુસાકા પરત જઈને સફરની તૈયારી કરવામાં પડ્યો ત્યારે ઘણી સલાહો મળી. કેટલાકે કહ્યું કે મારે હવાઈ માર્ગે જ જવું જોઈએ. કોઈકે કોંગોમાં સલામતીનું કારણ પણ બતાવ્યું અને ધ્યાન રાખવાની ચિંતા ભરી સલાહ આપી.

આ બધું મગજમાં રાખીને એક મનોરમ સવારે હું લુસાકાથી કિટ્વે જતી ટૂકમાં ચડી બેઠો. કાર કે બસને બદલે ટૂકમાં જવાનો નિર્ણય તો મેં સાવ અચાનક લીધો. ટૂકની ઊંચી સીટ પર બેસીને ઝાંબિયા જોવાની ખરેખર મજ પડી ગઈ. આટલે ઊંચેથી ખુલા, મોટા કાયમાંથી ઝાંબિયાનું વિશાળ ભૂભાગ મનોહર લાગતું હતું. જે કે મુસાફરી ધીમી હતી. મારે ઉતાવળ પણ ક્યાં હતી ? તો પણ મેં ટૂકડાઈવર મિ. સ્ટોમસને પૂછ્યું, 'આપણને કિટ્વે પહોંચતાં કેટલો સમય થશે તેમ લાગે છે ?'

'લાગતું નથી. ખબર છે. સાત કલાક,' સ્ટોમસે કહ્યું. મેં જરા આશ્ચર્યથી કહ્યું, 'એટલા બધા ? અમે તો ચાર-સાડાચાર કલાકમાં પહોંચી જતા હોઈએ છીએ.'

મેં જરા આશ્ચર્યથી કહ્યું, 'એટલા બધા ? અમે તો ચાર-સાડાચાર કલાકમાં પહોંચી જતા હોઈએ છીએ.'

'હા. પણ આ ટૂક છે.' મારા આશ્ચર્ય જટલો જ સહજ, સીધો જવાબ આપ્યો.

માણસ ઊંચે ચડીને બેસે ત્યારે દૂર સુધી જોઈ શકે છે એ વાત મને ટૂકમાં બેઠો એટલે વધુ સ્પષ્ટ અને વ્યવહારિક સત્યાર્થ સાથે સમજાઈ (તાત્ત્વિક દર્શનને બાજુ પર મૂકીને જ તો !). દૂર દૂરની ટેકરીઓ, ખિતરોમાં કામ કરતા માણસો, ધુમ્મસમાં સૂતેલાં ગામડાં અને એવું ઘણું બધું કે જે હું કારમાં ગયો હોત તો મારી નજરે તો તો ઠીક ધ્યાને, ખ્યાલે પણ ન ચડ્યું હોત. ટૂકની ઊંચી બેઠક મને આટલે દૂર જોવા અને પહોંચવામાં મદદરૂપ થઈ.

સ્ટોમસે કહેલા સમયે અમે કિટ્વે પહોંચ્યા. મારા એક મિત્ર, કેયૂરે પોતાની મિનીબસ મને આપી જે લઈને હું યિંગોલા સુધી જઈ શકું. યિંગોલા સરહદથી નજીકનું શાંત શહેર છે. મારું રાત્રિ રોકાણ ત્યાં હતું. યિંગોલામાં હું અંબરીશને ત્યાં રાત રોકાયો અને વહેલો સૂઈ ગયો, કારણ કે સવારે બને તેટલા પહેલા મારે કિટ્વેથી ચિલાબોમ્બે જવા નીકળી જવું હતું. ચિલાબોમ્બેના જ એક વેપારી સજ્જન મને કસુમ્બાલેસા બોર્ડર સુધી લઈ જવાના હતા.

સવારે વહેલા ઊઠીને હું તથા એક મિત્ર, હિતેન ચિલાબોમ્બે જવા નીકળી ગયા. ત્યાંથી પેલા વેપારી, મિ. માલેલે મને પોતાના કેન્ટર વેનમાં કસુમ્બાલેસા લઈ ગયા. આ સ્થળે ઝાંબિયા અને કોંગો(ઝૈરે)ની સરહદો મળે છે. આ સ્થળ જોવાની ઈચ્છા મને હંમેશાંથી હતી. આ પહેલાં હું યિંગોલા અને ચિલાબોમ્બે કામ કરતો ત્યારે પણ કસુમ્બાલેસા પહોંચવાના પ્રયત્નો મેં કરેલા પણ ખરાબ રસ્તાને કારણે પાછા વળવું પડેલું. હવે તો રસ્તો સરસ થઈ ગયો છે. ચીનની કોઈ બાંધકામ કંપનીએ બાંધ્યો છે. ગમે તેમ પણ અંતે હું કસુમ્બાલેસા પહોંચી ગયો હતો.

'સરહદ ક્યાં છે ?' મેં આસપાસ જોતાં મિ. માલેલેને પૂછ્યું. મને વાઘા સરહદ જવા મોટા દરવાજાની, કોઈ એરપોર્ટ જવા ભવ્ય મકાનની કે ઊંચો ઝંડો ફરકાવતા કોન્સ્યુલેટની અપેક્ષા હતી.

'સામે નીલગિરિનું ઊંચું ઝાડ દેખાય છે ?' મિ. માલેલેએ પૂછ્યું અને આછું હસતાં કહ્યું, 'બસ. એ જ છે સરહદ.'

મિ. માલેલેએ ઝાંબિયાની હદમાં આવેલી પોતાની નાનકડી દુકાન મને બતાવી. અહીં તેઓ લોટ, મેટ્રેસીસ, મેલીમીલી (મકાઈનો લોટ) એવું બધું વેચતા હતા. માલેલેએ કહ્યું કે તેમની દુકાને આવતા ગ્રાહકો કોંગોથી પણ આવે. પાંચ-દસ થેલી (એકનું વજન ૨૪ કિલો હોય) સાઈકલો ઉપર લઈ જાય છે.

માલેલેએ મિત્રોને ફોન કરીને મને સરહદ પાર જવામાં મદદ કરવા કહ્યું. મિત્રો તરત આવ્યા. એમનું કામ સરહદ પર નાણાંની અદલ-બદલ કરી આપવાનું હતું. તેમને જોઈને જ મને આઘાત લાગ્યો. એ બધા તો જાણે હાલતાં-ચાલતાં બ્યુરો 'દ ચેન્જ હતા. પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં પૈસા રાખીને ફેરે. કોઈને ડોલર સામે ક્વાચા (ઝાંબિયન) કે ફ્રા (કોંગોનિયન) જોઈતા હોય તો રોડ પર ઊભાં ઊભાં જ પ્લાસ્ટિક બેગમાંથી નોટો કાઢીને સોદો પતાવી દે.

મારા ચહેરા પરના ભાવ જોઈને માલેલેએ મને કહ્યું, 'ચિંતા ન કરશો.' પછી પોતાના મિત્રોને મારું ધ્યાન રાખવા અને સરહદ પાર કરાવી આપવા સૂચવ્યું. તેઓ પોતે ઝાંબિયન ઈમિગ્રેશન ઓફિસ સુધી મારી સાથે આવ્યા.

ઝાંબિયન ઈમિગ્રેશન લીધા પછી અમે 'નો મેન્સ લેન્ડ' પર આવ્યા. આ સ્થળે કેટલાંયે વાહનો સરહદ પાર કરવાની રાહમાં ઊભાં હતાં. જનાધિકાર વિહીન ગણાતી ભૂમિ પસાર કરીને અમે સામે પાર પહોંચ્યા.

મારા નવા દૂતો મોટે ભાગે ફ્રેન્ચ અને સ્વાહિલી આ બે ભાષા જ જાણતા હતા. અંગ્રેજી તો નહીંવત્. આમ હું તેમની સાથે હતો છતાં તેમના પર આધાર રાખી શકું તેમ નહોતું. એ લોકો મારા કાગળો લઈને મને જુદી જુદી કચેરીએ લઈ જતા. દરેક જગ્યાએ એક ચોક્કસ શબ્દ મેં સાંભળ્યો, 'ફિશ.'

મેં અર્થ પૂછ્યો તો મારી સાથેનો માણસ, જ્યોર્જ પહેલાં તો મૂંઝાયો. પછી મને ખુલી લયેળી બતાવી અને કહ્યું, 'ફિશ મૂકો.' તો વાત આમ હતી. ફિશ એટલે ફિશ. કોઈ પણ ભાષામાં કોઈ પણ દેશમાં.

કોંગોની ઝ ઈમિગ્રેશન અધિકારીઓને મને કોંગોમાં પ્રવેશવા દેવા લાંચ જોઈતી હતી. જ્યોર્જ તેની પ્લાસ્ટિક બેગ(ફિશિંગ-નેટ ?)માંથી નોટો કાઢીને

આપી. આ જ્યોર્જ મને લુબુમ્બાસી સુધી ટેક્સી બાંધી આપવામાં પણ મદદ કરી. મેં તેનો આભાર માન્યો અને તેણે મારા માટે ખરચેલાં નાણાં તેને આપ્યાં.

ટેક્સીમાં બેસતાં જ મેં ડ્રાઈવરને પહેલો પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમને અંગ્રેજી આવડે છે ?’

“ધીમું ધીમું.” (સ્લો સ્લો) જવાબ મળ્યો.

મેં જોયું કે ધીમું અંગ્રેજી જાણનારા એ ભાઈ કાર તો ખૂબ ઝડપથી ચલાવે છે. તરત બીજા આંચકો એ લાગ્યો કે અમે રસ્તાની ખોટી બાજુ પર ચાલી રહ્યા હતા. હું ગભરાયો. ‘અરે, એય આપણે ખોટી બાજુ પર છીએ.’ મારાથી બોલાઈ ગયું.

‘અહીં ડાબી તરફ ચલાવવાનો નિયમ છે.’ ડ્રાઈવરે કહ્યું.

કાર તો બરાબર, નોરમલ, રાઈટહેન્ડ ડ્રાઈવ માટેની જ હતી. અમે ઊંધી બાજુ પર હતા; પણ કોંગો ડ્રાઈવર કીપ-લેફ્ટ ! પરિસ્થિતિ જોયા, સમજ્યા પછી પણ જ્યારે જ્યારે સામેથી આવતું વાહન પસાર થાય ત્યારે હું મારી લાગણીઓ પર કાબૂ રાખી શકતો નહોતો. ફર્ટ બોલી ન પડાય એટલે બારી બહાર જોઈ રહેતો. બહાર કોંગો હતું. વિશાળ વિસ્તરેલું, મોટા ભાગમાં ઘનઘોર અરણ્યોથી છવાયેલું. કબિલાયુદ્ધોથી ઘવાયેલું પ્રજાતંત્ર. અતિ મૂલ્યવાન ગણાતાં ખનિજો, હીરા અને સુવાર્ણખાણોનો પ્રદેશ.

કસુમ્બાલેસાથી લુબુમ્બાસી લગભગ સવાસો કિલોમિટર થાય. રસ્તામાં અમે ઘણાં ગામ પસાર કર્યાં. કેટલાંક તો સાવ નાનાં, ચાર-પાંચ વર્તુળાકાર ઝૂંપડાંનાં. નાનાં પણ સુંદર નામોવાળાં. એકનું નામ તો હજી પણ કાનમાં રણકે છે, બેહ્લાબેહ્લા.

રસ્તામાં મેં ચારકોલના એકસાથે છ-સાત કોથળા સાઈકલ પર લઈ જતા માણસો જોયા. કેટલાક જણ લાકડાંના ભારા સાઈકલ પર બાંધીને પણ લઈ જતા હતા. મેં ડ્રાઈવર જેકને પૂછ્યું, ‘આ લોકો કોલસા અને લાકડાં લઈને ક્યાં સુધી જાય ?’

‘લુબુમ્બાસી.’ જેકે કહ્યું.

હું દુંગ થઈ ગયો. એકસો વીસ કિલો જેટલું વજન લઈને આ ઢોળાવો અને ટેકરીઓ પાર પચાસ કિલોમિટર ! તે પણ સાઈકલ પર !! ફક્ત થોડા ફૂંને ભાવે લાકડાં, કોલસા વેચીને જીવનરોડવવા જઈ રહ્યા છે આ લોકો ! સાંભળો, આ લોકો જે દેશમાં રહે છે તે દેશ પાસે વિશ્વમાં સર્વાધિક ખનિજો છે. એ જ દેશના આ લોકો હૃદયવિદારક ગરીબીમાં જીવે છે.

અંતે હું લુબુમ્બાસી પહોંચી ગયો છું. આજે બજારમાં ગયો. બજાર નાની પણ સરસ છે. મેં કેટલીક વસ્તુઓ લીધી પણ ખરી. એક જગ્યાએ ખુલ્લી હથેળીમાં સોનેરી ઈંડાનું શિલ્પ જોયું. એ જોઈને મને જે સુઝ્યું તે અહીં લખું છું.

તું
મારી ખુલ્લી હથેળી પર બેઠેલું પતંગિયું.

મુઠ્ઠી વાળું
તો તું ભીંસાઈ જઈશ
મારી જડ હથેળીમાં
અને ખુલ્લી રાખું તો
તું ઊડી જઈશ
થેન્ક-યુ પણ કહ્યા વિના

પણ તારું ઊડી જવું જ ઠીક રહેશે
કેમ કે એમ થતાં
તેં મારા પર મૂકેલો વિશ્વાસ
હું જોઈ શકીશ
તારી
ફડફડતી પાંખોમાં
અને વળી
તારા પાછા આવવાની પણ
આશા તો રહેશે જ.

મારો કેમેરા મારી સાથે જ છે પણ ટેક્સીમાંથી લઈ શકું તે જ ફોટા. આ લોકોને જાહેરમાં કે શેરીઓમાં કોઈ તેમના ફોટા પાડે તે ગમતું નથી. હું મારું ધ્યાન રાખું છું, ચિંતા ન કરશો.

- દેવવ્રત

c/o e.mail : Dhruv561947@yahoo.com

(સદ્ભાવ : આ છએ છ લેખો માટે, જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કારના સામયિક “નવનીત સમર્પણ”, દીપોન્સવી - દેશ પરદેશ - નવેમ્બર ૨૦૧૦ પ્રત્યે ઋણ વ્યક્ત કરીએ છીએ.)

જ્યોતીન્દ્ર દવે પારિતોષિક
અમેરિકાનિવાસી લેખક હરનિશ જાનીના બીજા પુસ્તક ‘સુશીલા’ને, તાજેતરમાં, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા, ૨૦૦૮ની સાલનું “જ્યોતીન્દ્ર દવે પારિતોષિક” એનાયત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય ક્ષેત્રે આમ ગણનાપાત્ર નોંધ લેવામાં આવી છે, તેનો આપણને દરેકને હરખ છે. વળી, ‘સુશીલા’માંના લેખો, આ પહેલાં, “ઓપિનિયન”માં પ્રગટ થઈ ચૂકેલા, તેથી વાચકગણને ય પોરસ ચડશે. હરનિશભાઈને “ઓપિનિયન” પણ વધાઈ પાઠવે છે અને વાચક-લેખક સમૂહ તરફથી બિરદાવીએ છીએ.

એતાનશ્રી -

ઘણે વખતે આવી વાર્તા વાંચવા મળી

• મંગળસૂત્ર પહેલાં “નવનીત-સમર્પણ”માં વાંચી. ફરીથી “ઓપિનિયન”માં. વાર્તામાં કથાનક એવું ગુંથાયું છે કે જાણે અનિલભાઈ આગળ આગળ લખતાં જ રહે ! વાર્તા વહેતી જ રહે ! આ વાર્તા પણ કેવી ? સંબંધોમાં તોડફોડ થાય છતાં જરા જેટલો અવાજ પણ ન થાય !

પહેલા જ ફકરામાં લેખકે વાર્તાનું પોત બાંધી લીધું અને વાંચકોને ચિંતિત કરી સાથે લઈ લીધાં. વાચક પહેલેથી છેક છેલ્લે સુધી, પૂરા કથાનકમાં, પાત્રોની સાથે સાથે જ રહે છે - જરા પણ આમ તેમ જોયા વિના. એને વેગળાં થવાનું ગમે જ નહીં. અને વાર્તા ! વાર્તા એવી કે ગંગોત્રીથી શરૂ થઈ વહેતી રહી અને સંબંધોનાં મહાસાગરમાં ભળી; છેક સુધી ગંગાની જેમ પવિત્ર રહી.

લેખકની વાર્તાકલા, એનું rendering, એ બધા વિષે લખવા મન થાય. પરંતુ વાર્તા એવી પ્રવાહી ગતિએ વહી રહી છે કે વાચકને કશું કહેવાની જરૂર નથી. ઘણે વખતે આવી વાર્તા વાંચવા મળી.

- રમેશ શાહ

e.mail : shahrameshb@gmail.com

Policia, Hall, Whole અને Holeની માયાજાળ

• “ઓપિનિયન”ના ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ અંકમાં પ્રકાશિત કિશોરભાઈ રાવલનો પત્ર અને ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રીના લેખના પ્રતિભાવ વિશે -

કિશોરભાઈ રાવલ લખે છે કે -

મુદ્દો ૩ : ‘પુલીસ’ એ આગવો ગુજરાતી અથવા ખરી રીતે હિંદી શબ્દ છે. આ શબ્દ અંગ્રેજી શબ્દમાંથી નવા શબ્દ તરીકે એટલે કે તદ્ભવ શબ્દ ગણવો જોઈએ. ઈટાલિયન શબ્દ policia છે તે જ પ્રમાણે આર્જેન્ટીના, સ્પેન, અને મેક્સિકોમાં પોલીસ માટે policia શબ્દ વપરાય છે પણ તે બાબત અંગ્રેજી ચાહકો કોઈ ઊલાપોહ કરતા નથી જાણ્યા.

મુદ્દો ૬ : વેચવું અને વહેંચવું શબ્દોના અર્થ જુદા છે. વેચવું એટલે વેચાણ કરવું, અંગ્રેજીમાં to sell. અને વહેંચવું એટલે અંગ્રેજીમાં to distribute.

અંગ્રેજી શબ્દો Hall અને Wholenા ઉચ્ચાર જુદા છે. આ શબ્દો ગુજરાતીમાં લખતી વખતે જો Hall હોલ લખાય તો તે ખોટો ઉચ્ચાર છે, તેટલું જ નહિ પણ હોલ એટલે કાણું એવો અર્થ પણ થાય છે. આવા અંગ્રેજી શબ્દો જ્યારે ગુજરાતીમાં લખાય ત્યારે અર્થ ચંદ્રાકાર માત્રાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રીના લેખ ‘ડાયસ્પોરિક સર્જકોને ગુજરાતી એમરસનોનું આલ્વાન’ માં મેં રજૂ કરેલા મુદ્દાઓના પડછાયા જોઈ આનંદ થયો.

પણ એમરસનની હયાતી દરમિયાન અમેરિકી સાહિત્ય સર્જકોએ એમરસનની હાકલની અવગણના કરી હતી.

હેન્રી જેમ્સ અંગ્રેજી ઢબ કે પ્રણાલીમાં નવલકથા લખતો રહ્યો, ઈંગ્લેન્ડમાં જઈ વસ્યો અને ત્યાં જ અવસાન પામ્યો.

ઓગણીસમી સદીમાં જ્યારે અમેરિકન સાહિત્ય ખીલવા માંડ્યું ત્યારે અમેરિકન લેખકો પણ 'માત્ર દેશ' ઈંગ્લેન્ડના વાચકો તથા વિવેચકોના આશીર્વાચનોની ખેવના રાખતા હતા. બ્રિટિશ સાહિત્યિક પ્રકાશનોમાં તેમનાં લખાણ પ્રકાશિત થાય તે માટે પણ પ્રયત્નો કરતા હતા. ઘણા સાહિત્યકારો દર વર્ષે ઈંગ્લેન્ડની જાણે 'જાત્રા'એ જતા હતા. (આજ ઘણા અમેરિકાસ્થિત ગુજરાતી સાહિત્યકારો દર વર્ષે ભારતની - ગુજરાતની મુલાકાતે જાય છે તેમ.)

એમરસન અંગે હેરલ્ડ બ્લૂમનું મંતવ્ય પણ વીસમી સદીના સંદર્ભે એમરસનનાં લખાણ બાબત સામાન્ય વિવેચના જ છે. તે રીતે, તે અગત્યનું વિવેચન કરે છે.

તેમ છતાં, એમરસનની હયાતી વેળા અને ઉત્તર ૧૯મી સદીમાં તથા પૂર્વ ૨૦મી સદીમાં કોઈએ એમની સલાહ માની હોય તેના કોઈ સગડ તે લખાણમાંથી સાંપડતાં નથી.

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઘણા અમેરિકી સાહિત્યકારો તેમનાં પુત્ર/પુત્રીઓને અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેન્ડ મોકલતા હતાં. ફિલાડેલ્ફિયામાં ઉછરેલ એઝરા પાઉન્ડ પહેલા ઈંગ્લેન્ડ અને પછી ઈટાલી જઈ વસ્યા હતા. અને ઈટાલીમાં જ ૧૯૭૨માં અવસાન પામ્યા હતા.

પેરીસ, ફ્રાંસ અમેરિકી સાહિત્યકારો માટે જાણે વસવાટ અને વ્યવસાયનું કાશી-મથુરા બની ગયું હતું; અને હજુ પણ ઘણા અમેરિકી સાહિત્યકારો પેરીસ જઈ વસે છે. જર્ટુડ સ્ટેન, અર્નેસ્ટ હેમિંગવે, ઈ. ઈ. કમિંગ્સ, હેન્રી મિલર અને બીજા અનેક અમેરિકી સાહિત્યકારોએ પરદેશમાં જઈ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે, પણ કોઈ પણ વિવેચકે આ બધા સાહિત્યકારોને પેરીસ કે ફ્રાંસની અનુભૂતિ કરાવતાં સાહિત્યસર્જનની હિમાયત કરી નથી કે આલ્વાહન આપ્યું નથી.

પરદેશમાં વસતા અને અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતનાં સાહિત્યકારો હજુ પણ તેમની વિશિષ્ટ ભારતીય અનુભૂતિ કરાવતું સાહિત્ય સર્જે છે અને ભારતમાં તેમ જ દુનિયાભરમાં તે નવલકથાઓ હોંશિ હોંશિ વંચાય છે. પરદેશમાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્યકારો સ્વાશ્રયી નથી તેવું માનવું ભૂલ ભરેલું છે.

સાહિત્યકારો ક્યાં વસી સાહિત્ય સર્જન કરે છે તે મહત્ત્વનું નથી. ક્યાં ય પણ વસી, ધૂણી ધખાવી, તે સતત સર્જન પ્રક્રિયા ચાલુ રાખે છે, સાહિત્ય સર્જે છે, તે જ મહત્ત્વનું છે.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : indiafound@earthlink.net

• તમે પણ ગજ્જબ સામગ્રી પીરસો છો. કેટલી બધી અને કેટલી સરસ ! હું બધું જ જુદા ફોલ્ડરમાં સંઘરી રાખું છું.

- રજનીકુમાર પંડ્યા

e.mail : rajnikumar@earthlink.net

ફૂટનોટ/પાદટીપ હોય તો વધુ ઉપયોગી બને

• “ઓપિનિયન”નો ડિસેમ્બર અંક મળ્યો. ત્રણેય શિષ્ટ કાવ્યો ગમ્યાં. આદમ ટંકારવીનો લેખ ઉત્સાહવર્ધક લાગ્યો. 'લોટરી જીટી પયસા પયસા'ની જિજ્ઞાસ રોચક લાગી.

'વૃક્ષારોપણ' પણ જોઈ ગયો. મને ચિંતનપ્રદ લેખો, કલાત્મક લખાણ, બાળ વાર્તાઓ, કાવ્યો, આત્મકથાલક્ષી, માહિતીવાળાં લખાણ વગેરે વગેરે ભણી વધુ ખેંચાણ રહ્યું છે. હમણાંનાં અંકોમાં આ દરેકનું સમતોલન રહ્યું છે.

હમણાં જ તમારો લેખ ' ઊંડા અંધારેથી ...' નિરાંતે વાંચ્યો. આ ખુબ મઝાના લેખમાં, જે આ બે સંદર્ભો સમજાયા હોત, તો લેખ હજી વધુ સારી રીતે સમજી શક્યો હોત. - 1. સોમેશ્વર શાસ્ત્રી; 2. વિનિપાત વાર્તા. કદાચ મારી જનરેશન (૩૦સી, ૪૦સી) માટે, આ બે બાબતો વિશે, ફૂટનોટ/પાદટીપ હોય તો વધુ ઉપયોગી બને.

- પંચમ શુક્લ

e.mail : spancham@yahoo.com

ભ્રમણા ભાંગી

• ઘણા બધા મહિનાઓથી મને તમારું સામયિક મળતું રહેતું જ હતું, પરંતુ કોઈક ભ્રમણા હેઠળ હતો કે તેમાં ગુજરાતી હિન્દુઓની આલોચના કરાતી રહે છે. જોગાનુજોગ, આ અંક વાંચવાને લીધો અને, માનશો, મને વાંચન બહુ જ પસંદ આવ્યું. આવો સુખદ અનુભવ કરાવવા માટે હું તમારો આભારી છું.

- રમાકાન્ત સી. દેસાઈ

e.mail : rcdesai2001@gmail.com

• દર વખતની પેઠે આ અંક પણ પસંદ પડ્યો છે. ધન્યવાદ. માનુભાષાના વપરાશ પર ધૂળ પથરાઈ છે ત્યારે આ વાંચન ગુજરાતી જોડે સંધાણ કરી આપે છે. તે રુચે જ છે.

- મનોજ શુક્લ

e.mail : manoj.shukla@hertscc.gov.uk

નટવર ગાંધીના વિચાર સાથે સો ટકા સહમત

• આવો સરસ લેખ કરવા માટે નટવર ગાંધીને તેમ જ તેનું સરસ મજાનું ભાષાન્તર આપવા માટે તમને અભિનંદન પાઠવું છું. યોગાનુયોગ તો જુઓ, મકરન્દ મહેતાના ગુજરાતી ડાયરપોરા અંગેના પુસ્તક બાબત એકિન મસિહીનું વિવરણ (“નિરીક્ષક”, ૧૬.૧૨.૨૦૧૦) સારી પૂર્તિ કરે છે. નટવરભાઈએ લખ્યું છે તેની સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત છું.

- નીરવ પટેલ

e.mail : neerav1950@gmail.com

‘હવે કોને પૂછું?’ સમેત પસંદ પડ્યા

• આ ફેરનો ય અંક વાંચવો પસંદ પડ્યો છે. ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રીનો ડાયરપોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય અંગેનો લેખ તેમ જ ભરત ત્રિવેદીકૃત ‘હવે કોને પૂછું?’ બહુ જ ગમ્યા છે. અને અનિલ વ્યાસકૃત ‘મંગલ-સૂત્ર’ વાર્તા ય પસંદ આવી છે. ફિલાડેલ્ફિયામાં પત્નાબહેન નાયકનું સન્માન થયું તે વિશે બાબુ સુથારનો લેખ પણ વાંચવો ગમ્યો છે.

- ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

• “ઓપિનિયન” મોકલવા માટે આભારી છીએ. અમને તેની જ તરસ રહેતી હતી.

- યુનીભાઈ શાહ

e.mail : czshah@gmail.com

• ડિસેમ્બર અંક મળ્યો છે. નટવર ગાંધી અને પત્નાબહેન નાયક સરીખાં મિત્રો જોડાજોડ મારો ય કાગળ છપાયો જોઈજાણી આનંદ થયો. અલબત્ત, સંપાદનની કુશળતા તેમ જ રજૂઆતની નિષ્ઠા ભારોભાર જોવાની સાંપડે છે.

- મનુ ધોકિયા

e.mail : mulraj@cox.net

• “ઓપિનિયન”નો આ ડિજિટલ અંક મળ્યો. અથથી ઈતિ દરેક લખાણ આનંદથી વાંચી ગયો છું. આ ડિજિટલ અવતારમાં ય “ઓપિનિયન”નું સંપાદન અને પ્રકાશન તમે જે રીતે તમે કરો છો તેનાથી હું વિસ્મય પામું છું.

“ઓપિનિયન”ની પ્રગતિ થતી રહે અને તેનો સતત વિકાસ થાય તેમ કિરતારને મારી પ્રાર્થના છે.

- જયંતીલાલ એમ. દલાલ

e.mail : jmdalal@rediffmail.com

• આ વખતનો અંક વાંચીને ખરેખર આનંદ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યની તમે દૂર રહ્યો રહ્યો સુન્દર સેવા બજાવી રહ્યા છો. એ માટે તમે અભિનંદને પાત્ર છો. વળી, ગુજરાતી લખવાની તમો ત્યાંના સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપો છો.

- મુકુન્દ દેસાઈ

e.mail : mddesai2003@yahoo.com

• આ અંકમાંથી પણ અક્ષરેઅક્ષર વાંચી કાઢ્યો છે. સંપાદકની કુશળતાનું આ દ્યોતક છે. મારી રચના ય આમેજ થઈ છે. ગમ્યું.

-નીલમ દોશી

e.mail : nilamhdoshi@gmail.com

“મહેકમાં મહેક મળી જાય તો મૃત્યુ ન કહો, તેજમાં તેજ ભળી જાય તો મૃત્યુ ન કહો, રાહ જુદો જ જો ફંટાય તો મૃત્યુ ન કહો, શ્વાસની લીલા સમેટાય તો મૃત્યુ ન કહો -”

સાડીવાળી બાઈની લડત

૧૯૭૬ - ૧૯૭૮નો સમય ગાળો અને સ્થળ ‘ગ્રનવિક ફિલ્મ પ્રોસેસિંગ લેબોરેટરીસ’, ડોલિસ હિલ, વિલ્સન (વાયવ્ય લંડન)

યુનાઈટેડ કિંગડમના કામદારલક્ષી કાનૂનોમાં બદલાવ આણતી ‘ગ્રનવિક હડતાળ’ના સેનાપતિ જ્યાબહેન દેસાઈ સાથીસહોદરો વચ્ચે

‘ગ્રનવિક હડતાળ’ વેળા, જડબેસલાક પુલિસ પહેરા છતાં, આમ જનતાનો જ્યકાર ઝીલતાં ‘ડોલિસ હિલની વીરાંગના’ જ્યાબહેન દેસાઈ

એમણે મોત સામે પણ લડત આપી જાણી. અને પછી આ આણનમ યોદ્ધાએ, છેવટે, ગુરુવાર, ૨૩ ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ની બપોરે, મોટે ગામતરે જવાની વાટ લીધી. જ્યાબહેન દેસાઈ એટલે માત્ર ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું જ નહીં, સામૂહિક ભારતીય ડાયસ્પોરાનું પણ એક ઊજમાળું નામ.

અન્યાય તથા રંગભેદ સામેની એમની લડત હવે ઈતિહાસનું સોનેરી પૃષ્ઠ છે.

વડોદરા પાસે, ભાયલીમાં, ૨ એપ્રિલ ૧૯૩૩ના દિવસે, ગોરધનભાઈ અને કમળાબહેનને ત્યાં, જન્મેલાં જ્યાબહેનનું લગ્ન, વતન ધર્મજમાં, સન ૧૯૫૫ના અરસામાં, મૂળ નડિયાદના પણ ટાંગાનિકા વસવાટી સૂર્યકાન્ત દેસાઈ જોડે થયું હતું. દંપતીને બે સંતાન - શિવ અને રાજીવ. થોડાંક વરસો પહેલાં રાજીવનું અવસાન થયું હતું. જ્યાબહેન અને સૂર્યકાન્તભાઈ દેસાઈએ કેટલોક વખત ટાંગાનિકાના દારેસદ્દામ ખાતે વિતાવ્યો હતો અને ૧૯૬૪માં ભારત પરત થઈ, ૧૯૬૮ના અરસામાં, ઈંગ્લેન્ડ ખાતે વસવાટ માટે આવેલાં.

વળી, શ્રાવિકા સન્સંગ મંડળ, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તથા બ્રેન્ડ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન જેવી સંસ્થાઓમાં એમની સક્રિયતા નોંધપાત્ર રહી છે.

જાણીતાં ઈતિહાસકાર રોઝિના વિસરામ જ્યાબહેનની વિદાય ટાંકણે અંજલિ આપતાં કહેતા હતાં કે એમણે દક્ષિણ એશિયાઈ ઈતિહાસને તેમ જ અનુભવને બદલી કાઢેલા. પરિણામે, આ મુલકમાં, હિંદી નારી પ્રત્યેનો અભિપ્રાય પણ બદલાયો હતો.

અમેરિકાનિવાસી લેખક હરનિશ જાનીના મત મુજબ, યુનાઈટેડ કિંગડમ ખાતે એક મજબૂત આગેવાનની હવે ખોટ ઊભી થઈ છે. “ઓપિનિયન” વાટે તથા બીજીત્રીજી સામગ્રીથી જ્યાબહેનની પ્રવૃત્તિની મને જાણ થયેલી. તેમનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે.

વિલાયતનિવાસી વિચારક લેખક મનસુખ શાહના મતે જ્યોર્જ વોર્ડ અને ભાગીદારોની અન્યાયી દાદાગીરી સામે જ્યાબહેન તથા સાથી કામદારોએ આણનમ લડત આપેલી અને વીસમી સદીની સફરજોટો(સ્ત્રીમતાધિકારની હિમાયતીઓ)ની જેમ જુલમનો અવિરત સામનો કરી વિજિતા નિવડેલાં. તો બીજી પાસ, અબીહાલ, અમેરિકા સ્થાયી થયેલા કેપ્ટન નરેન્દ્ર ફૂણસે લખતા હતા, સંસ્થાનવાદ તથા વર્ણભેદ સામે જ્યાબહેને ભારતીય પરંપરાનુસાર લડત આપી જાણી હતી. તે અરસામાં, લંડનમાં અનુસ્નાતકની ડિગ્રી સાડુ વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. પહેલા વરસમાં આ વીરાંગના તથા આ લડત અંગે મારે મહાનિબંધ લખવાનો આવ્યો હતો. આ લડતને કારણે તત્કાલીન સરકારે વોર્ડ સ્કારમેનના વડપણ હેઠળ એક તપાસપંચ નીમેલું. પાછળથી આ પંચના હેવાલને આધારે કાયદાકાનૂનોમાં ધરખમ ફેરફારો આવેલા.

ગુજરાતના વરિષ્ઠ પત્રકાર તુષાર ભટ્ટ, આથીસ્તો, લખતા હતા : બિરાદર જ્યાબહેનને લાલ સલામ હજી. એમના અવસાનને કારણે હવે ખાલીપો પેદા થયો છે. ‘થોડો અને દાતરડું’ની માનમર્યદાની હવે કોણ સાંચવણ કરશે ? - તેવો તેમનો સવાલ હતો. બીજી પાસ, પ્રકાશ ન. શાહની બુલંદી કહેતી રહી : જ્યાબહેન દેસાઈ અમર રહો !

‘નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સના પ્રમુખ પ્રવીણ અમીન, જગદીશ દવે, જાણીતા કેળવણીકાર દાઉદભાઈ ધાંચી, અમેરિકાસ્થિત સાક્ષર મધુ રાય, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના મહામંત્રી ભદ્રા વડગામા, મુંબઈના આગેવાન શહેરી ઉપાબહેન ઠક્કર, વલ્લભ નાંઠા, ફારુક ધાંચી, વિજ્યા અને લાલજી ભંડેરી સહિત અનેકોએ સ્વર્ગસ્થને ઉચિત અંજલિ આપી હતી. •

સદીઓ પહેલાંની વાત છે. યુનિવર્સિટીઓ ખૂલી ન હતી અને સેનેટની ચૂંટણીઓ થતી ન હતી, એટલે ભરતખંડમાં ગુરુઓ-ઋષિઓ ટ્યુશન કે કાવાદાવાને બદલે તપ કરતા હતા. સહકારી મંડળીઓ શરૂ થઈ ન હોવાથી ધી-દૂધની નદીઓ વહેતી હતી. લોકશાહી ન હોવાથી ગણ્યાગાંઠ્યા સત્તાધીશોને જ ગોટાળા કરવાની તક મળતી હતી. લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય ઓછું હતું, પણ ડોક્ટરો-હોસ્પિટલો ન હોવાથી લોકો દેવાદાર બન્યા વિના શાંતિથી મરી શકતા હતા. શેરબજાર અને સેન્સેક્સ ન હોવાથી લોકો વિકાસના ખોટા ભ્રમમાં જીવતા ન હતા અને જી.ડી.પી. ગણીને હરખાતા ન હતા. જમીનો બંધી રાજની અને રાજ રાજનું હતું, એટલે જમીનફાળવણી જેવા મુદ્દે વિવાદો કે કોભાંડ થતાં ન હતાં. સી.બી.આઈ. અને તેની તપાસસમિતિઓ ન હતી, એટલે તેની તપાસમાં ઢીલાશ કે વિલંબની ફરિયાદો પણ ન હતી. રાજને કોઈનો ટેકો લેવો પડતો ન હતો અને જે ટેકો લે તે રાજ તરીકે ટકી શકતો ન હતો. એટલે પ્રજાને અસલી રાજ કોણ છે એવી મૂંઝવણમાં મૂકાવું ન પડતું હતું.

એવા પ્રાચીન યુગમાં લખાયેલી કેટલીક વાર્તાઓ બોધકથા તરીકે હજુ ચાલે છે. પરંતુ બદલાયેલા જમાના પ્રમાણે તેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવે તો? 'આ વાર્તા મેં બહુ વાર સાંભળી છે' એવો વિચાર ટાળીને વાંચવા જેવો, સિંહ અને શિયાળની નવા સ્વરૂપની વાર્તાનો એક નમૂનો :

***

એક જંગલ હતું. તેમાં સિંહનું રાજ હતું. જાતે શિકાર કરતાં સિંહ કરતાં આ સિંહરાજ જરા જુદા હતા. તેમને દર અઠવાડિયે ખોરાક તરીકે એક-એક પ્રાણી મોકલવું પડતું હતું. જંગલના માહિતીખાતા દ્વારા પ્રકાશિત સામયિકમાં દર પખવાડિયે સિંહની પ્રભાવશાળી તસવીરો છપાતી હતી. સ્વાભાવિક છે કે તેમાં કદી પ્રાણીનો નાસ્તો કરતા સિંહની કે નાસ્તો થઈ ગયેલાં પ્રાણીની તસવીર છપાતી નહીં.

પ્રાણીઓ 'વ્યવહારુ' હતાં. કામ કરાવવું હોય તો 'ખવડાવવું' પડે એ સિદ્ધાંત તેમને સમજાઈ ચૂક્યો હતો. એટલે નૈતિકતાના નામે જંગલમાં ચાણભણાટ કરનારા લોકોને વીણી વીણીને તે સિંહ પાસે મોકલી આપતાં હતાં. સિંહ સમજતો હતો કે પ્રાણીઓ પર તેનો આતંક છે, જ્યારે વ્યવહારુ પ્રાણીઓ માનતાં હતાં કે વગર સોપારી આપે તે સિંહનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે અને જંગલના (એટલે કે પોતાના) શત્રુઓ ઓછા કરી રહ્યાં છે.

આખરે એક દિવસ એવો આવ્યો, જ્યારે આખા જંગલમાં નૈતિકતાની વાત કરનાર કોઈ પ્રાણી ન બચ્યું. વ્યવહારુ પ્રાણીઓ વિચારમાં પડ્યાં: બગડી ગયેલી આદતોવાળા સિંહને હવે કેવી રીતે કાબૂમાં લેવો? સિંહ પોતાની ભૂખની આડે આવતાં

પ્રાણીઓની બાબતમાં ઘાતકી અને ખારીલો હતો. ઘણાબધાને દાઢમાં રાખ્યા હોવાથી તેનું મોં બહુ ગંધાનું હતું, પણ સિંહને કોણ કહે કે તું બ્રશ કર?

'હવે શું કરવું?' એ નક્કી કરવા યોજાયેલી સભામાં થોડા ગણગણાટ પછી એક હાથી ઊભો થયો. તરત ઓડિયન્સમાંથી કોઈ બોલ્યું, 'આ કામ ધોળા કે કાળા એકેય હાથીનું નથી.' ચપ્પલનો ઘા ચૂકાવ્યા પછી તરત સ્વસ્થ થઈ જતા નેતાઓની જેમ, હાથીએ પણ આ ટીપ્પણી પચાવીને બોલવાનું શરૂ કર્યું, 'આપણે ખરેખર આફતમાં છીએ અને તેને ખરેખર દૂર કરવા ઈચ્છીએ છીએ. એટલે આપણે તપાસસમિતિ નીમવાને બદલે નક્કર ઉકેલ વિચારવો પડશે. હું એક શિયાળને ઓળખું છું, જે શહેરોના સીમારે બનતી નવી ક્લબો અને સ્કૂલ-કોલેજોનાં ચક્કર કાપીને આવ્યું છે. તેના શારીરિક કદ કે વાતચીતની ઢબ સામે ન જોતાં તેની વાત સાંભળજો. નાની-નાની વાતોમાં રાડો પાડવાની એની ટેવને લીધે તે રાડિયા શિયાળ તરીકે ઓળખાય છે. મને ખાતરી છે કે તે સિંહને પટાવીને આપણું હિત સાધી આપશે.'

હાથી બેસી ગયો. તેના ઈશારાથી શિયાળ ઊભું થયું અને પ્રાણીઓને સંબોધીને કહે, 'તમારો બધાનો સહકાર હશે તો આપણે ચોક્કસ સિંહને ઠેકાણે પાડી દઈશું. મને એ કલો કે સિંહની નબળાઈ શી છે? તેને શું બહુ ગમે છે? તેને શાનો શોખ છે?'

તરત થોડાં બોલકાં પ્રાણીઓ સમૂહમાં બોલી ઊઠ્યાં, 'તેને પોતાનો ચહેરો જોવાનું બહુ ગમે છે. અમારી સાથે અસલમાં તેણે અઠવાડિયે બે પ્રાણી મોકલવાની શરત કરી હતી. પછી એવો વિકલ્પ આપ્યો કે તમે જંગલનાં તમામ હોડિંગમાં મારા ફોટા મૂકવાના હો તો અઠવાડિયે એક પ્રાણી ચાલશે.'

આ સાંભળીને શિયાળે થોડો વિચાર કર્યો અને પછી કહ્યું, 'મારી પાસે એક જોરદાર આઈડિયા છે. તમારે ફક્ત એટલું જ કરવાનું કે આવતા અઠવાડિયે કોઈ પ્રાણીને મોકલવાનું થાય, ત્યારે મને સિંહ પાસે મોકલજો.'

પ્રાણીઓને આખી વાતમાં કંઈ ગુમાવાનું ન હતું. શિયાળ ખોટું પડે તો એનો જ જીવ જશે, એમ વિચારીને વ્યવહારુ પ્રાણીઓ રાજ થયાં.

નિયત દિવસ આવી પહોંચ્યો. બધાં પ્રાણીઓ શિયાળને વિદાય આપવા ઈચ્છતાં હતાં, પણ શિયાળે મનાઈ કરી. કહ્યું કે 'નકામી સિંહને શંકા જાય.

ભૂખથી વ્યાકુળ જણ સાથે ચર્ચા ન થાય, એ સમજતું શિયાળ સમય કરતાં થોડું વહેલું, શેમ્પેઈનની બોટલ અને મોંઘોદાટ બૂકે લઈને સિંહની ગુફામાં પહોંચ્યું. સિંહ તૈયાર થતો હતો. શિયાળના હાથમાં ગિફ્ટ જોઈને તે મરક્યો. શિયાળે તરત કહ્યું, 'આ તો હજુ શરૂઆત છે, મહારાજ.'

સિંહ કહે, 'શરૂઆત શાની? આજે તો તારો અંત છે. તને પ્રાણીઓએ કહ્યું નથી?'

'એનો આધાર તમારી બુદ્ધિ પર છે.' શિયાળ બોલ્યું, 'તમારી પાસે બે વિકલ્પ છે : મને મારી નાખો અને પછી મળનારા બંધા લાભ ગુમાવો અથવા મને જીવતો રાખો અને જિંદગી આખી જલસા કરો.'

સિંહે ભારોભાર અવિશ્વાસથી શિયાળ સામે જોયું. એટલે શિયાળ સિંહને કેશવાળીથી લગભગ ખેંચીને ગુફાની બહાર લઈ ગયું. સામે એક મોટો કૂવો હતો. તેના કાંઠે લાવીને શિયાળે સિંહને ઊભો રાખ્યો અને કહ્યું, 'વર્ષો પહેલાં અમારા એક વડવાએ તમારા વડવાને એમ કહીને મૂરખ બનાવ્યા હતા કે કૂવામાં બીજો સિંહ છે. તમારા વડવા કૂવાના પાણીમાં પોતાના પ્રતિબિંબને બીજો સિંહ માની બેઠા અને ઉશ્કેરાઈને કૂવામાં કૂદી પડ્યા. હું જાણું છું કે ત્યારથી તમે કૂવાથી દૂર રહો છો. પણ હું તમને કહું છું કે આ કૂવાનો તમે તમારા ફાયદામાં શા માટે નથી કરતા?'

સિંહના ભેજમાં આખી વાત હજુ ગોઠવાતી ન હતી. તે આશ્ચર્યમૂઠ થઈને શિયાળ સામે જોઈ રહ્યો. એટલે શિયાળે આગળ ચલાવ્યું, 'તમારે જંગલનાં પ્રાણીઓને કહેવાનું કે જુઓ, આખા જંગલમાં ક્યાંય તમારો ચહેરો જોવા માટે અરીસો ન હતો. એટલે મેં તમારા માટે આટલો મોટો અરીસો તૈયાર કરાવ્યો છે અને જંગલનો વિકાસ કર્યો છે. હવે હું દર અઠવાડિયે એક પ્રાણી માગું એની ટીકા કરશો તો રાજટ્રોલનો ગુનો થશે અને તમે સીધા રહેશો તો હું આવા બીજા અરીસા બનાવીશ. જંગલનો જોરદાર વિકાસ કરીશ.'

શિયાળનો આઈડિયા સાંભળીને સિંહનો ચહેરો ચમકી ઊઠ્યો. તે સિંહ મટીને શેખચઢ્ઢી બની ગયો : 'આ જ વાતનો પ્રચાર જંગલની બહાર બીજાં જંગલોમાં કરવામાં આવે તો આપણો જયજયકાર થઈ જાય ... મારા વિકાસકાર્યોને લીધે કદાચ બધાં જંગલોના રાજ તરીકે પણ મને બેસાડી દેવામાં આવે.'

સ્વપ્નમાં સરી પડેલા સિંહને શિયાળે ઢંઢોળ્યો અને કહ્યું, 'તમારાં બધાં સ્વપ્નાં હું હોઈશ તો પૂરાં થશે. તમારે ફક્ત એટલું જ કરવાનું કે મને મરેલો જાહેર કરવાનો. બીજાં પ્રાણીઓને એવું પણ કહેવાનું કે મરતાં પહેલાં મેં બહુ તરફિયાં માર્યાં હતાં. બસ, પછી હું તમારી ગુફામાં રહીશ, તમારું પ્રચારતંત્ર ગોઠવી આપીશ. બદલામાં તમારે મને શિકારમાંથી ભાગ આપવાનો અને ભવિષ્યમાં તમે આગળ વધો ત્યારે પણ બધું કામ મારી એજન્સીને જ આપવાનું.'

આ રીતે જંગલમાંથી સિંહનો ત્રાસ દૂર થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો. જંગલનો વિકાસ થવાથી પ્રાણીઓ પોરસાવા લાગ્યાં અને શિયાળ? એ ગુફામાં બેઠું બેઠું જંગલમાં રાજ કરે છે અને પ્રાણીઓને લાગે છે કે જંગલમાં સિંહનું રાજ છે.

e.mail : uakothari@yahoo.com